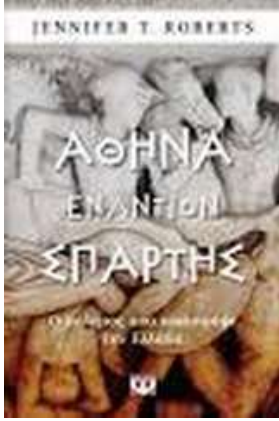


ΜΙΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΗ ΝΙΚΗ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο της *Jennifer T. Roberts*
«ΑΘΗΝΑ ENANTIION ΣΠΑΡΤΗΣ»)



Η ιστορία είναι γεμάτη ειρωνείες. Η πτώση του Αλκιβιάδη έφερε μαζί της την προσωρινή έκλειψη των συναδέλφων του Θηραμένη και Θρασύβουλου, οι οποίοι δεν εκλέχθηκαν στη στρατηγία για το επόμενο έτος. Αυτό, ωστόσο, υπήρξε καλό τόσο για τους ίδιους όσο και για την πόλη: επειδή η στρατηγία του 406/5 π.Χ. έφερε θάνατο ή εξορία στους περισσότερους από όσους την κατείχαν και ο Θηραμένης και ο Θρασύβουλος επρόκειτο να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην Ιστορία και τη δημοκρατία αργότερα, μπορεί να ήταν ευτύχημα που δε βρέθηκαν σε αυτό το αξίωμα εκείνη τη χρονιά. Αν και οι Αθηναίοι κέρδισαν μία εκπληκτική ναυτική νίκη το 406 π.Χ. ανοιχτά των νησιών Αργινούσες σε βάρος του ιδεαλιστή νεαρού ναυάρχου Καλλικρατίδα, η παράλειψη των οκτώ ναυάρχων τους να περισυλλέξουν ζωντανούς και νεκρούς ναύτες από τα φουρτουνιασμένα νερά οδήγησε στην εκτέλεση των έξι που επέστρεψαν στην Αθήνα, ο θάνατός τους ήταν αποτέλεσμα παράνομης δίκης, διαδικασία στην οποία ο πρόεδρος της Εκκλησίας του Δήμου που είχε επιλεγεί με κλήρο αρνήθηκε να προεδρεύσει. (Έτυχε να είναι ο φιλόσοφος Σωκράτης.) Έχοντας χάσει κάπου 5.000 άνδρες - και έξι στρατηγούς - σε αυτή τη σπουδαία «νίκη», οι Αθηναίοι είχαν άλλη μια μάχη να δώσουν. Έχοντας πιαστεί στον ύπνο (μερικοί από αυτούς κυριολεκτικά) σε μια ακτή στους Αιγός Ποταμούς στον Ελλάσποντο από τον Λύσανδρο, οι Αθηναίοι αιχμαλωτίστηκαν σε μια μάχη που δεν άξιζε να ονομαστεί έτσι. Ο στόλος τώρα είχε χαθεί, η οδός μεταφοράς των σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα είχε κοπεί κι έτσι ο πόλεμος φαινομενικά είχε τελειώσει. Το μόνο που έμενε να αποφασιστεί στις διαπραγματεύσεις ήταν οι όροι της παράδοσης, μια διαδικασία στην οποία θα ηγείτο ο Θηραμένης. Η μεταστροφή της τύχης από την αξιοσημείωτη στιγμή της νίκης έπειτα από την ήττα του Καλλικρατίδα στις Αργινούσες δε θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη. Παρ' όλα αυτά ο χρόνος θα έδειχνε ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν ζοφλήσει.

Ένα νέο είδος ναυάρχου

Προς μεγάλη λύπη του Λύσανδρου, η ναυαρχία είχε θητεία ενός έτους. Δε σχεδίαζε να υποδεχτεί τον διάδοχό του θερμά και προετοίμασε και τους άνδρες του να πράξουν το ίδιο. Προτού αποχωρήσει από το αξίωμά του, είχε ήδη συγκεντρώσει διάφορα εξέχοντα πρόσωπα στην Έφεσο και τα ενθάρρυνε να σχηματίσουν εταιρείες στις πόλεις τους, διαβεβαιώνοντάς τα πως από τη στιγμή που θα καταστρεφόταν η Αθηναϊκή Αυτοκρατορία, με την προϋπόθεση πως ο ίδιος θα κατείχε την εξουσία, θα μπορούσαν να απαλλαγούν από τις δημοκρατίες και να κυβερνήσουν εκείνοι.¹ Ο άνδρας που στάλθηκε να αντικαταστήσει τον Λύσανδρο ήταν ο Καλλικρατίδας - ο πιο δίκαιος άνθρωπος μεταξύ των Σπαρτιατών, έλεγε ο Διόδωρος Σικελιώτης, που του έλειπε η πονηριά και ήταν ευθύς χαρακτήρας.² Οι ναύτες γκρίνιαζαν ανοιχτά επειδή έπρεπε να υπηρετήσουν υπό τις διαταγές του, έως ότου τους συγκέντρωσε, τόνισε ότι θα ήταν ευτυχής αν έμενε στο σπίτι του, όμως είχε επιφορτιστεί από το κράτος να διοικήσει

και ρώτησε αν προτιμούσαν να παραμείνει ή να επιστρέψει στη Σπάρτη και να αναφέρει την απειθαρχία που βρήκε μεταξύ των πληρωμάτων.

Δεν προκαλεί έκπληξη ότι κανείς από τους ναύτες δεν πρότεινε να επιστρέψει στη Σπάρτη, και να πει για την πτώση του ηθικού που επικρατούσε ανάμεσά τους.³ Τα προβλήματα του Καλλικρατίδα όμως ξεπερνούσαν κατά πολύ την έλλειψη αφοσίωσης εκ μέρους των ανδρών του. Υπήρχε επίσης το ζήτημα των χρημάτων. Ο Λύσανδρος όχι μόνο είχε δώσει οδηγίες στους άνδρες να μην είναι ιδιαίτερα πιστοί στον διάδοχό του, αλλά δεν παρέδωσε και στον Καλλικρατίδα τα χρήματα που είχε λάβει από τον Κύρο, απλώς τα επέστρεψε στον τελευταίο, μια πράξη που μυρίζει όχι μόνο υπεροψία αλλά και προδοσία. Ο Καλλικρατίδας λοιπόν ήταν υποχρεωμένος να πάει να ικετεύσει τον Πέρση πρίγκιπα για κεφάλαια για να πληρώσει τους άνδρες του. Όταν ο Κύρος τον διέκοψε και του είπε να περιμένει δύο ημέρες, ο Καλλικρατίδας εξοργίστηκε. Ήταν μαύρη μέρα, είπε, εκείνη που οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να πέφτουν στα πόδια ξένων για χάρη των χρημάτων, προσθέτοντας πως αν επέστρεφε σώος στην πατρίδα του, θα έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να φέρει την ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη. Στη συνέχεια, έχοντας στείλει απεσταλμένους στη Σπάρτη για χρήματα, έπλευσε στη Μίλητο, όπου γνώριζε πως υπήρχε αντίθεση στην ηγεσία του, και εκφώνησε έναν τόσο εμψυχωτικό λόγο, ώστε οι μέχρι τότε αντίπαλοί του έσπευσαν να του δώσουν χρήματα ακόμη και από τις τσέπες τους.⁴

Οι διαμαρτυρίες του Καλλικρατίδα περί αφοσίωσής του στην υπόθεση της πανελληνίας ειρήνης ήταν ειλικρινείς. Δεν είχε αριστοκρατική καταγωγή και είχε αναρριχηθεί στη θέση του ναυάρχου με βασιλική υποστήριξη. Ο Λύσανδρος είχε κερδίσει τη φιλία του Άγιδος μέσω της σχέσης του με τον νεαρό Αγησίλαο, καθώς και την είσοδό του στον στενό κύκλο της δυναστείας των Ευρυποντιδών, η οποία υποστήριζε σθεναρά τον πόλεμο με την Αθήνα και αργότερα θα υποστήριζε και τον πόλεμο με την Περσία (αν και ο πατέρας του Άγιδος, ο Αρχίδαμος, δεν είχε επιθυμήσει έναν πόλεμο με την Αθήνα). Η Σπάρτη όμως, φυσικά, είχε δύο βασιλικές οικογένειες και η οικογένεια των Αγιαδών, στην οποία ανήκαν ο Πλειστοάναξ και ο γιος του Πausανίας, έλαβε μια πολύ διαφορετική θέση σε σχέση με την εξωτερική πολιτική της Σπάρτης. Ο Πλειστοάναξ είχε περάσει μεγάλο μέρος της ζωής του στην εξορία ως τιμωρία που έκανε ειρήνη με τον Περικλή το 446/45 π.Χ. Όταν επέστρεψε στα μέσα της δεκαετίας του 420 π.Χ., εργάστηκε σταθερά για τη συμφωνία, η οποία έγινε τελικά η Νικίειος Ειρήνη, και έπειτα από τον θάνατό του το 409 π.Χ., ο γιος του και διάδοχός του Πausανίας όχι μόνο κληρονόμησε τη ροπή του πατέρα του προς την ειρήνη με την Αθήνα, αλλά και ανέπτυξε μια αισθητή εχθρότητα έναντι του Λύσανδρου. Ο χρόνος θα έδειχνε σύντομα πως ούτε οι υπερφίαλες προσωπικές φιλοδοξίες του ναυάρχου εντός της Σπάρτης - υπήρχαν κάποιες ενδείξεις ότι ήθελε να αλλάξει το πολίτευμα ώστε οι βασιλείς να εκλέγονται με ψηφοφορία, και ο Πausανίας μπορούσε κάλλιστα να φανταστεί ποιον είχε κατά νου για τη θέση - ούτε η εξωτερική πολιτική του, η οποία περιελάμβανε μια υπερπόντια αυτοκρατορία, ήταν ευχάριστα στον νέο Αγιάδη βασιλιά. Αν ο Άγις είχε επιλέξει τον Λύσανδρο για να διεξάγει τον πόλεμο, υπάρχουν πολλοί λόγοι να σκεφτούμε ότι ο Πausανίας είχε επιλέξει τον Καλλικρατίδα για να κάνει ό,τι μπορούσε ώστε να φέρει την ειρήνη.

Αυτό, ωστόσο, μπορούσε να συμβεί μόνο αφότου θα είχε επιτευχθεί διευθέτηση των πραγμάτων στις θάλασσες. Ακόμη και στον πόλεμο, ο Καλλικρατίδας δίσταζε να πουλήσει μη Αθηναίους αιχμαλώτους ως δούλους: όταν κατέλαβε τη Μήθυμνα της Λέσβου, αντιστάθηκε στην πίεση των συμμάχων του και πούλησε μόνο τους αιχμαλώτους που ήταν ήδη δούλοι. Στον νέο Αθηναίο αρχιστράτηγο, τον Κόνωνα, ωστόσο, έστειλε το ακόλουθο τολμηρό μήνυμα: «Σκοπεύω να βάλω ένα τέλος στην παράνομη συνουσία σου με τη θάλασσα. Ανήκει σε εμένα».⁵ Και με τα 170 πλοία του ο άπειρος νεαρός ναύαρχος απέκλεισε αμέσως τον έμπειρο ναύαρχο στην κοντινή Μυτιλήνη, κυριεύοντας 30 από τα πλοία του και αφήνοντάς τον με 40.

Ο Κόνων βρισκόταν σε κατάσταση μεγάλου συναγερμού. Σύντομα τα αποθέματα τροφίμων του θα εξαντλούνταν και αν οι Πελοποννήσιοι κυριεύαν τον στόλο του, ο πόλεμος ουσιαστικά θα είχε τελειώσει. Ήταν απόλυτη ανάγκη να ενημερώσει την Αθήνα για τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει, αλλά πώς;

Επιλέγοντας δύο από τα ταχύτερα πλοία του και επανδρώνοντάς τα με τους πιο ικανούς κωπηλάτες του, τα έστειλε έξω το μεσημέρι, όταν οι Σπαρτιάτες είχαν χαλαρώσει την επιφυλακή τους, μερικοί μάλιστα κοιμούνταν κιόλας. Το ένα το διέταξε να πλεύσει προς τον Ελλήσποντο και το άλλο προς την ανοιχτή θάλασσα. Τα άτυχα μέλη του πληρώματος του πλοίου-δολώματος που ανοίχτηκαν στη θάλασσα συνελήφθησαν, αλλά το σκάφος που έπλευσε ολοταχώς προς τον Ελλήσποντο σύντομα εκτέλεσε μία απότομη στροφή και έπλευσε προς την Αθήνα, φθάνοντας με ασφάλεια και με την είδηση του κινδύνου που διέτρεχε ο Κόνων.⁶

Οι πανικόβλητοι Αθηναίοι αναγνώρισαν αμέσως την απειλή και ενήργησαν αναλόγως. Τώρα ήταν η ώρα όλοι οι καλοί άνδρες να σπεύσουν σε βοήθεια της πατρίδας τους - στην πραγματικότητα και οι γυναίκες, διότι αυτές ήταν που επιμελώς ύφαιναν τα μακριά τόπια λινού υφάσματος που άλλες θα έραβαν και θα μετέτρεπαν σε πανιά στο τεράστιο νέο πρόγραμμα ναυπηγήσεων. Μέσα σε 30 μέρες ο στόλος των περίπου 30 πλοίων είχε αυξηθεί σε πάνω από 100.⁷ Είχαν βρεθεί επίσης χρήματα για να πληρωθούν τα πληρώματα. Έλιωσαν τον χρυσό από το άγαλμα της Νίκης στην Ακρόπολη και τον έκοψαν σε νομίσματα για την περίπτωση.⁸ Απευθυνόμενοι τόσο στους πλούσιους όσο και στους φτωχούς, οι Αθηναίοι έπεισαν τους αριστοκράτες πολίτες τους, που κανονικά θα υπηρετούσαν ως οπλίτες και ιππείς, να καταπιούν την υπερηφάνεια τους και να υπηρετήσουν στον στόλο· προσέφεραν την ιδιότητα του πολίτη σε όποιον δούλο κωπηλατούσε κι αυτός, βρίσκοντας έναν τρόπο να αποζημιώσουν τους κυρίους τους για τη χαμένη «περιουσία» τους.⁹ (Οι οπλίτες είχαν αποπλεύσει με την αποστολή να καταστείλουν την εξέγερση στη Μυτιλήνη, αλλά όχι και η τάξη των ιππέων.) Φυσικά, αυτή σίγουρα δεν ήταν η πρώτη φορά που δούλοι είχαν συμμετάσχει ενεργά στον πόλεμο - είχαν πολεμήσει ξεκάθαρα για λογαριασμό πολλών κρατών τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα -, αλλά για τους Αθηναίους το να προσφέρουν την ιδιότητα του πολίτη αποτελούσε μεγάλη παραχώρηση, διότι παραβίαζε την αρχή της περιορισμένης ιθαγένειας που κυριολεκτικά «εδραζόταν» στον μύθο ότι οι Αθηναίοι κατάγονταν από άνδρες που είχαν ξεπηδήσει από το ίδιο το χώμα της Αττικής.¹⁰ Για όσους ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, η υπηρεσία στο ναυτικό αποτελούσε απάισια προοπτική. Η ζωή του κωπηλάτη ήταν αρκετά κοπιαστική για τους θήτες που ήταν συνηθισμένοι σε αυτή, αλλά πολύ περισσότερο για εκείνους που δεν ήταν καθόλου εξοικειωμένοι με το θαλασσινό νερό που ξεχνόταν μέσα από τις οπές των κουπιών, τα ροζιασμένα χέρια, τους φουσκλιασμένους πισινούς και τις σωματικές εκκρίσεις που χύνονταν από τους κωπηλάτες που βρίσκονταν ψηλότερα. Και η κωπηλασία περιελάμβανε πολύ περισσότερα πράγματα από τη μεταφορά στρατιωτών στη μάχη· οι κωπηλάτες θα πολεμούσαν και οι ίδιοι στη ναυμαχία, εμβολίζοντας εχθρικά πλοία με τον ελιγμό που ήταν γνωστός ως διέκπλους και υφιστάμενοι εμβολισμό, καθώς οι ορειχάλκινες πλώρες των πελοποννησιακών σκαφών θα τσάκιζαν τα πλοία τους - ή τα κορμιά τους. Και υπήρχε βέβαια και το ζήτημα του μισθού. Θα καταβαλλόταν άραγε πραγματικά στο τέλος της υπηρεσίας τους; Ήταν γνωστό ότι κάποιοι ναύτες είχαν πάει για να τον ζητήσουν και διαπίστωσαν ότι δεν υπήρχε. Για τους δούλους, όμως, η προοπτική της κωπηλασίας για την ελευθερία ήταν μία ένδοξη λύτρωση που άξιζε και με το παραπάνω τα βάσανα - ή τουλάχιστον έτσι φαινόταν αρχικά.

Πλέοντας στον Άδη

Ήταν αυτός ο ανεκπαιδευτος στόλος - ερασιτέχνες ναύτες, πηδαλιούχοι, κυβερνήτες -, που συγκροτήθηκε βιαστικά, ο οποίος απέπλευσε για την αθηναϊκή ναυτική βάση στη Σάμο και από εκεί, αφού θα είχε ενσωματώσει πρόσθετα πλοία, θα αντιμετώπιζε τον πελοποννησιακό στολίσκο που διοικούσε ο νεαρός Καλλικρατίδας στα ανοιχτά των νησιών Αργινουσών κοντά στη Λέσβο. Σαρώνοντας τον ορίζοντα, ο πλοηγός του Καλλικρατίδα, ο Μεγαρέας Έρμων, είδε μελάδες. Υπήρχαν πολύ περισσότερες αθηναϊκές τριήρεις από ό,τι αναμενόταν οι Πελοποννήσιοι υστερούσαν κατά πολύ αριθμητικά. Αν και ο Έρμων δεν μπορούσε να μετρήσει με ακρίβεια, η αλήθεια είναι ότι οι Αθηναίοι είχαν 155 πλοία έναντι 120 των Πελοποννησίων, απόκλιση δραματική. Ο Έρμων συμβούλεψε τον Καλλικρατίδα να απομακρυνθεί και να πολεμήσει κάποια άλλη στιγμή και σε μέρος της δικής του επιλογής. Ο Καλλικρατίδας όμως δεν ήθελε ούτε να ακούσει κάτι τέτοιο. Αν σκοτωνόταν, είπε, η Σπάρτη δε θα πάθαινε τίποτα, ενώ αν φυγομαχούσε, θα ήταν μεγάλη ντροπή για εκείνη.¹¹

Παρόντες στη μάχη ήταν οκτώ από τους Αθηναίους στρατηγούς, και είχαν σκεφτεί πολύ τη στρατηγική τους. Η αριθμητική υπεροχή τους ήταν το μόνο πράγμα που θα μπορούσε να σώσει τους Αθηναίους. Αυτό που ο Έρμων και ο Καλλικρατίδας έβλεπαν μπροστά τους ήταν μια μακρά σειρά πλοίων, 35 στο κέντρο και 60 σε κάθε πτέρυγα - αλλά οι πτέρυγες είχαν διαταχθεί να παραταχθούν σε διπλή γραμμή, με διπλό πλάτος ανοίγματος ανάμεσά τους, ούτως ώστε αν ένα πελοποννησιακό πλοίο επιχειρούσε να γλιστρήσει ανάμεσα σε δύο πλοία της μπροστινής γραμμής και να στρίψει για να εμβολίσει το ένα με τον ελιγμό του διέκπλου, ένα σκάφος από την πίσω γραμμή να μπορούσε να κινηθεί και να το αποτρέψει. Παρομοίως, το διπλασιασμένο διάκενο ανάμεσα στα πλοία απέτρεπε άλλον έναν συνήθη ελιγμό, τον περίπλου, δηλαδή την κύκλωση: επέκτεινε την αθηναϊκή γραμμή αρκετά μακρύτερα από εκείνη των Πελοποννησίων.

Ο Καλλικρατίδας διοικούσε τη σπαρτιατική δεξιά πτέρυγα, κάτι που δεν προκαλεί έκπληξη. Οι Αθηναίοι στρατηγοί ήταν διάσπαρτοι σε όλο το εύρος του σχηματισμού τους. Η μάχη ξεκίνησε νωρίς το πρωί και συνεχίστηκε για ώρες. Τελικά, όπως αναφέρει ο Διόδωρος Σικελιώτης, έχοντας αχρηστεύσει έναν αριθμό εχθρικών πλοίων, ο Καλλικρατίδας σκοτώθηκε όταν το πλοίο του εμβόλισε μία τριήρη που τη διοικούσε ο Περικλής ο Νεότερος, γιος της Ασπασίας και του διάσημου Περικλή. Ο γιος του φημισμένου πολιτικού, διαπιστώνοντας ότι τα δύο πλοία είχαν κολλήσει σφιχτά μεταξύ τους, αντέδρασε γρήγορα και με κίνδυνο της ζωής του έριξε μια σιδερένια αρπάγη πάνω στο πλοίο του Καλλικρατίδα, δίνοντας τη δυνατότητα στους άνδρες του να κάνουν ρεσάλτο και να σκοτώσουν το πελοποννησιακό πλήρωμα. Ο Καλλικρατίδας πολέμησε γενναία, αλλά τελικά σκοτώθηκε.¹² Ο αγώνας συνεχίστηκε για κάμποση ώρα μετά από αυτό το συμβάν, αλλά τελικά τα πελοποννησιακά σκάφη διασκορπίστηκαν. Ζαλισμένοι από την επιτυχία τους, οι Αθηναίοι είδαν την ευκαιρία να μετατρέψουν τη νίκη σε χτύπημα νοκ άουτ κατά των Σπαρτιατών, ελαττώνοντας όσο ήταν δυνατόν περισσότερο το ναυτικό τους. Το εγχείρημα αυτό αποδείχθηκε τραγικό ως προς τις συνέπειές του, διότι μέσα στην αποφασιστικότητά τους να καταδιώξουν και να κυριεύσουν - ή να αχρηστεύσουν - όσα περισσότερα πελοποννησιακά πλοία μπορούσαν, οι Αθηναίοι διέσπειραν τα δικά τους σε έναν πολύ ευρύτερο χώρο από την ήδη μεγάλη περιοχή της αρχικής ναυμαχίας. Αυτό σήμαινε πως όταν ήρθε η ώρα να περισυλλέξουν από το νερό τους δικούς τους ναύτες, ζωντανούς και νεκρούς, οι άνδρες αυτοί είχαν διασκορπιστεί σε μια έκταση περίπου δυο τετραγωνικών μιλίων. Οι στρατηγοί συσκέφθηκαν για το πώς θα ήταν καλύτερο να χειριστούν την κατάσταση - άλλωστε εκεί κοντά υπήρχε άλλος ένας σπαρτιατικός στόλος που κρατούσε αποκλεισμένο τον Κόνωνα στη Λέσβο - και αποφάσισαν να διαιρέσουν στα δύο τον αθηναϊκό στόλο, με κάποια πλοία να κινηθούν κατά του στόλου που είχε αποκλείσει τον Κόνωνα στη Μυτιλήνη και τα άλλα να αρχίσουν να περισυλλέγουν τους

άνδρες από το νερό. (Οι στρατηγοί γνώριζαν πολύ καλά, τονίζει ο Διόδωρος Σικελιώτης, πως οι Αθηναίοι δε θεωρούσαν καθόλου καλό το να μένουν οι νεκροί άταφοι, αν και μερικοί φυσικά από όσους βρισκόνταν στη θάλασσα ήταν ακόμη ζωντανοί.)¹³ Σε αυτό το σημείο σηκώθηκε δυνατός άνεμος. Οι άνδρες που είχαν επιφορτιστεί με τις επιχειρήσεις διάσωσης, ο Θηραμένης και ο Θρασύβουλος - σεβαστοί τριήραρχοι που είχαν μεγάλη πείρα υπηρετώντας ως στρατηγοί κατά το παρελθόν - δεν μπόρεσαν να πείσουν τα φοβισμένα και εξαντλημένα πληρώματα να αφήσουν τα ψηλά κύματα.¹⁴

Οι Σπαρτιάτες είχαν χάσει 77 πλοία, ένα τρομακτικό ποσοστό του στόλου που είχε εμπλακεί στη μάχη, αλλά οι Αθηναίοι είχαν χάσει 25, και πάνω σε αυτά τα πλοία υπήρχαν χιλιάδες άνδρες. Όταν η νίκη ανακοινώθηκε αρχικά στην Αθήνα, υπήρξε πλήθος πανηγυρισμών, αλλά η διαπίστωση πως οι άνδρες που την είχαν κερδίσει σάπιζαν μέσα στο νερό έφερε μία αντίδραση πολύ διαφορετικού είδους. Οι συγγενείς των χαμένων ήθελαν να μάθουν πώς ήταν δυνατόν να συμβεί κάτι τέτοιο και οι στρατηγοί καθαιρέθηκαν και κλήθηκαν να επιστρέψουν στην πατρίδα για να απολογηθούν. Δύο, ο Πρωτόμαχος και ο Αριστογένης, έστριψαν σοφά προς την αντίθετη κατεύθυνση και έπλευσαν μακριά, επιλέγοντας να μην αντιμετωπίσουν την οργή του αθηναϊκού δήμου. Οι υπόλοιποι έξι επέστρεψαν στην Αθήνα.¹⁵ Εκεί δέχτηκαν καταγισμό από οργισμένες κατηγορίες· αν και οι στρατηγοί κατάφεραν κάποιες φορές να ρίξουν την ευθύνη στην καταγίδα, κάποιες άλλες φορές υπήρξαν φοβερές εντάσεις ανάμεσα στους στρατηγούς και τους τριηράρχους, τους οποίους οι στρατηγοί υποπεύονταν ότι ήταν οι πρώτοι που είχαν φυτέψει την υποψία για την υπαιτιότητά τους για τη συμφορά. Αποφασίστηκε ότι οι στρατηγοί θα δικάζονταν από την Εκκλησία του Δήμου, μία όχι ασυνήθιστη διαδικασία σε πολύ σοβαρές περιπτώσεις. Εκεί, ο ένας μετά τον άλλον επέρριψαν την ευθύνη στους τριηράρχους και στην καταγίδα.¹⁶

Η συνέλευση έλαβε χώρα στο ύπαιθρο, φυσικά, πάνω στην Πνύκα, καθιστώντας δύσκολη την καταμέτρηση των ψήφων μέσα στη νύχτα. Έτσι, καθώς περνούσε η ώρα, το ζήτημα αφέθηκε για την επόμενη μέρα και δόθηκε η εντολή στην πρυτανεία να συντάξει πρόταση, περιγράφοντας πώς ακριβώς θα έπρεπε να δικαστούν οι στρατηγοί. Προτού όμως συμβεί αυτό, μεσολάβησε η γιορτή των Απατουρίων. Επρόκειτο για μία παραδοσιακή τριήμερη ετήσια γιορτή, πλούσια σε συναίσθημα, στην οποία τονίζονταν οι οικογενειακοί δεσμοί, και όπως ήταν αναπόφευκτο, κορύφωσε την αίσθηση πένθους των Αθηναίων. Στην επόμενη συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου, ένα μέλος της πρυτανείας ονόματι Καλλίξενος πρότεινε η ενοχή ή η αθώωση των στρατηγών να κριθεί με μία ψήφο και πως αν καταδικάζονταν, θα εκτελούνταν.¹⁷ Ο Ευρυπτόλεμος, ένας συγγενής του Περικλή του Νεότερου, ήταν ανάμεσα στους πολλούς που υπέδειξαν ότι η πρόταση του Καλλίξενου ήταν παράνομη, πως παραβίαζε το «ψήφισμα του Κανωνού», μία αναγνωρισμένη αθηναϊκή παράδοση που όριζε πως κάθε κατηγορούμενος θα έπρεπε να έχει κανονική υπεράσπιση και, προφανώς, μία χωριστή δίκη.¹⁸ Ο Ευρυπτόλεμος εκφώνησε μια παθιασμένη ομιλία και η ψηφοφορία που έγινε δικαίωσε τη θέση του, αλλά όταν κάποιος Μενεκλής έθεσε ένσταση επικαλούμενος κάποιο άγνωστο τεχνικό ζήτημα, πέρασε αντιθέτως η πρόταση του Καλλίξενου. Αν και η συνέλευση έκλινε προς την άποψη ότι οι στρατηγοί υπήρξαν απλώς θύματα της κακοκαιρίας, οι διοικητές δικάστηκαν τώρα ομαδικά, κρίθηκαν ένοχοι και οι έξι που είχαν κάνει το λάθος να επιστρέψουν στην Αθήνα εκτελέστηκαν αμέσως.¹⁹ Μάταια το μέλος της πρυτανείας που είχε κληρωθεί να προεδρεύσει εκείνη τη μέρα αρνήθηκε να θέσει σε ψηφοφορία μια τέτοια παράνομη πρόταση. Ήταν ο φιλόσοφος Σωκράτης, στο πρώτο και τελευταίο δημόσιο αξίωμα που κατέλαβε ποτέ. Με κάποιον τρόπο όμως η πρόταση πέρασε με το ζόρι.²⁰

Έτσι πέθανε ο γιος του πλέον εξέχοντος πολιτικού της Αθήνας· ο Θράσυλλος και ο Διομήδων, που είχαν υπηρετήσει τη δημοκρατία πολλές φορές· και τρεις άλλοι πιστοί δημόσιοι λειτουργοί. Κάποιοι Αθηναίοι στρατηγοί μπορεί να είχαν καταδικαστεί σε θάνατο παλαιότερα για αποτυχία στη μάχη, αλλά κι αν έγινε αυτό, είχαν καταφέρει να διαφύγουν στην

εξορία, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Θουκυδίδη.²¹ Αυτοί οι άνδρες ήταν στην πραγματικότητα οι πρώτοι που εκτελέστηκαν και δε θα ήταν οι τελευταίοι. Αν και αυτό που έκανε η αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου ήταν φρικτό, θα πρέπει να κατανοηθεί εντός του πλαισίου των ηθών της εποχής. Εν μέρει, μπορεί να εξηγηθεί λόγω της έντασης ενός μακρόχρονου πολέμου. Εν μέρει επίσης, η αιτία βρίσκεται στην ευσεβεία των Ελλήνων και τη διασφάλιση κανονικών τελετών ταφής για τους νεκρούς. Δεν είναι μόνο στην τραγωδία του 5ου αιώνα π.Χ. που βλέπουμε τη σπουδαιότητα αυτών των τελετών για τους Έλληνες. Και τα δύο ομηρικά έπη παρέχουν εμφανή παραδείγματα. Σε μια δραματική σκηνή στην Ιλιάδα, ο Πρίαμος, θέλοντας να θάψει τον γιο του Έκτορα, εμφανίζεται τελείως απρόσμενα στη σκηνή του Αχιλλέα για να ικετεύσει για το πτώμα του γιου του, το οποίο ο μεγαλόψυχος Αχιλλέας, έχοντας ξαναβρεί την αυτοκυριαρχία του, του το παραχωρεί.²² Στο μετ' επιστροφής ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο στην Οδύσσεια, ο Οδυσσεύς εκπλήσσεται όταν συναντά τον παλιό σύντροφό του Ελπήνορα και μαθαίνει πως είχε πεθάνει στο νησί της μάγισσας Κίρκης. Κατόπιν αιτήματος του Ελπήνορα, ο Οδυσσεύς επιστρέφει ευσυνείδητα στο νησί, εντοπίζει και καίει το πτώμα του και την πανοπλία του και του χτίζει έναν τάφο.²³ Δεν έλειπαν επίσης και τα παραδείγματα από την πραγματική ζωή: όταν έπειτα από μια νικηφόρα μάχη κοντά στο χωριό Σολυγεία, ο ευσεβής Νικίας ανακάλυψε ότι είχε αφήσει άθελά του δύο άνδρες άταφους, ζήτησε άδεια από τον εχθρό να περισυλλέξει τα πτώματά τους, παρότι ήξερε ότι κάτι τέτοιο ισοδυναμούσε με αναγνώριση της ήττας.²⁴ Στην πραγματικότητα, ένας από τους λόγους που οι Έλληνες έτρεμαν τον θάνατο από πνιγμό ήταν επειδή φοβούνταν τη μοίρα των «σκιών» τους στον Άδη, οι οποίες θα περιπλανούνταν ατελείωτα αν δεν τύγχαναν ταφικών τελετών.²⁵

Ο Ξενοφών αναφέρει ότι οι Αθηναίοι σύντομα μετάνιωσαν για την απόφασή τους και συνέλαβαν τον Καλλίξενο, καθώς και ότι πέθανε από ασитία, περιφρονημένος από όλους, αλλά οι στρατηγοί ήταν νεκροί ούτως ή άλλως.²⁶ Ακόμη και με τους έμπειρους στρατηγούς τους να έχουν χαθεί, οι Αθηναίοι βρίσκονταν σε καλύτερη θέση, διότι οι Σπαρτιάτες σύντομα ζήτησαν ειρήνη και οι όροι που προσέφεραν δεν ήταν καθόλου άσχημοι. Ήταν πρόθυμοι να εκκενώσουν τη Δεκέλεια και κατά τα άλλα να αφήσουν κάθε πλευρά να κρατήσει τα εδάφη που κατείχε - κι αυτό παρά το γεγονός ότι οι Αθηναίοι είχαν ανακτήσει τον έλεγχο του Βοσπόρου και της πρόσβασης στη Μαύρη Θάλασσα, ενώ τα μόνα κέρδη που είχαν οι Σπαρτιάτες ήταν η Άβυδος, η Χίος και οι πόλεις Κύμη, Φώκαια και Έφεσος στη Μικρά Ασία. Η Σπάρτη διατηρούσε επίσης την πρόσβασή της στα περσικά χρήματα - κάτι που αποτελούσε σοβαρή απειλή για την Αθήνα αν ο πόλεμος συνεχιζόταν. Η προσφορά δεν ήταν τέλεια, αλλά είχε και αρκετά θετικά σημεία. Ο χρόνος σύντομα θα έδειχνε πως οι Αθηναίοι θα έπρεπε να την είχαν αποδεχτεί, αλλά δεν το έκαναν, εν μέρει επειδή ήταν αισιόδοξοι ότι θα κατάφερναν ένα δεύτερο πλήγμα στους Σπαρτιάτες στη θάλασσα και θα τερμάτιζαν τον πόλεμο με τους δικούς τους όρους, εν μέρει επειδή δεν τους εμπιστευόνταν έπειτα από την απροθυμία των Πελοποννήσιων συμμάχων να συνεργαστούν μετά τη συνομολόγηση της Νικίειου Ειρήνης.²⁷ Ο πόλεμος λοιπόν, θα συνεχιζόταν.

Οι Αθηναίοι αιφνιδιάζονται

Όποιος κι αν ήταν πίσω από την ειρηνευτική πρωτοβουλία στη Σπάρτη, σίγουρα δεν ήταν ο Λύσανδρος. Αν και υπήρχε ένας κανόνας που έλεγε ότι κανένας δεν μπορούσε να υπηρετήσει δυο φορές ως ναύαρχος, παρακάμφθηκε με τον διορισμό του Άρακου ως ναύαρχου, ο οποίος είχε τον Λύσανδρο ως υπαρχηγό του, και κανείς δεν αμφέβαλε πως ο τελευταίος ήταν αυτός που πραγματικά διοικούσε.²⁸ Η πρώτη δουλειά του Λύσανδρου ήταν να συναντήσει τον Κύρο και να τον πείσει για περισσότερα χρήματα, τα οποία και έλαβε. Στη συνέχεια, έπειτα από μερικές ήσσονος σημασίας εκστρατείες, κατευθύνθηκε προς τη Μίλητο για να

πυροδοτήσει ένα αντιδημοκρατικό πραξικόπημα εκεί, κανονίζοντας ώστε οι υποστηρικτές του να σκοτώσουν 340 δημοκρατικούς και να απελάσουν περισσότερους από 1.000 άλλους ακόμη και αφότου τα δύο κόμματα είχαν συμφιλιωθεί. Στο σημείο αυτό ο Λύσανδρος ενεπλάκη στις πιο ανάλγητες μηχανορραφίες, διαβεβαιώνοντας τα μέλη του φιλολαϊκού κόμματος πως ήταν ασφαλή μέσα στην πόλη και αποθαρρύνοντάς τα από τη φυγή ενώ γνώριζε πολύ καλά ότι επρόκειτο σύντομα να σφαγιαστούν.²⁹ Στο μεταξύ, στην Αθήνα, η Εκκλησία του Δήμου ψήφισε μία πρόταση που υπεβλήθη από τον στρατηγό Φιλοκλή, η οποία προέβλεπε πως σε όποιον αιχμάλωτο πολέμου συλλαμβανόταν θα κόβονταν οι αντίχειρες -ή πιθανώς και ολόκληρα τα χέρια (οι πηγές μας διαφωνούν)-για να εμποδιστεί να ξαναπολεμήσει στο μέλλον, ένα μέτρο κτηνώδες που αποσκοπούσε στο να αποθαρρύνει περαιτέρω λιποταξίες προς τον εχθρό· αυτός ήταν ο ίδιος Φιλοκλής που είχε πετάξει στη θάλασσα τα πληρώματα δύο εχθρικών πλοίων που είχαν συλλάβει οι Αθηναίοι.³⁰

Για να πάει στη Μίλητο, ο Λύσανδρος έπρεπε να περάσει από τη βάση του αθηναϊκού στόλου στη Σάμο. Κατά τρόπο ακατανόητο, οι Αθηναίοι τον άφησαν να περάσει ανεμπόδιστος, ένα λάθος το οποίο σύντομα θα πλήρωναν ακριβά. Μία άλλη παράξενη απώλεια προσοχής ήταν η παράλειψή τους να φράξουν την είσοδο του Ελλήσποντου. Ο Λύσανδρος δεν μπορούσε να βρίσκεται παντού ταυτόχρονα, αλλά εκεί σίγουρα θα μπορούσαν να τον αναμένουν. Από τη Μίλητο, ο Λύσανδρος κινήθηκε προς την Ίασο της Καρίας, όπου σκότωσε τους άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας - και τους 800 - και πούλησε τα γυναικόπαιδα ως δούλους.³¹ Κατόπιν επιτέθηκε στις Κεδριές, μία μικτή πόλη Ελλήνων και μη Ελλήνων, και εξανδραπόδισε όσους βρήκε εκεί.³²

Το μήνυμα ήταν ξεκάθαρο: οι ημέρες του Καλλικρατίδα είχαν παρέλθει. Ο απώτερος στόχος του Λύσανδρου, φυσικά, ήταν ο Ελλήσποντος, όπου ήξερε ότι θα τον περίμενε η πραγματική δράση, αλλά αποδύθηκε έξυπνα σε μία εξόρμηση προς δυσμάς, λεηλατώντας τη Σαλαμίνα και την Αίγινα και κάνοντας απόβαση ακόμη και στην Αττική, υποχρεώνοντας τον αθηναϊκό στόλο να τον ακολουθήσει.³³ Τότε, κατευθυνόμενος προς ανατολάς και πάλι, κατέλαβε το αθηναϊκό προπύργιο της Λαμψάκου στη νότια ακτή των στενών με μία αμφίβια επίθεση.³⁴ Εκεί, αφού λεηλάτησε την πόλη - και υπήρχε αρκετή λεία για να αποσπάσει -, στρατοπέδευσε περιμένοντας ορθά ότι οι Αθηναίοι θα εμφανίζονταν σύντομα για να τον προκαλέσουν σε μάχη για τη γη τους. Ο Κόνων, ο Φιλοκλής και ο υπόλοιπος στόλος με πλήρη δύναμη 180 πλοίων δεν απείχε πολύ. Αφού έκανε μία στάση στη Σηστό για να πάρει προμήθειες, εγκαταστάθηκε στην αντίπερα πλευρά των στενών, στους Αιγός Ποταμούς, «τους ποταμούς της κατσίικας». Το έτος τώρα ήταν το 405 π.Χ.³⁵

Δεν υπάρχει κάποια σύγχρονη πόλη που να αντιστοιχεί σε αυτό το αρχαίο όνομα και η ακριβής τοποθεσία δεν είναι γνωστή με βεβαιότητα. Όλες οι αρχαίες πηγές μας την τοποθετούν ακριβώς απέναντι από τη Λάμψακο (σημερινό Λαπσέκι), αλλά πρόσφατα αυτή η τοποθεσία αμφισβητήθηκε από τον γνωστό ιστορικό Τζον Χέιλ, ο οποίος υποστήριξε πως μια τέτοια εγγύτητα στη Λάμψακο δε βγάζει νόημα υπό το φως όσων έχουν γράψει ο Ξενοφών και ο Πλούταρχος για τη στρατηγική του Λύσανδρου. Και οι δύο συγγραφείς διατείνονται πως κάθε μέρα, αφού οι Αθηναίοι είχαν κωπηλατήσει έως τη Λάμψακο για να τον προκαλέσουν σε μάχη - μία πρόκληση την οποία διαρκώς αρνιόταν - και κατόπιν επέστρεφαν στους Αιγός Ποταμούς, ο Λύσανδρος έστελνε κατασκοπευτικά πλοία για να ελέγξουν τι έκαναν οι Αθηναίοι στην απέναντι ακτή. Ο Χέιλ επισημαίνει ότι η μικρή απόσταση από την παραδοσιακά αποδεκτή τοποθεσία των Αιγός Ποταμών θα είχε καταστήσει περιττή οποιαδήποτε ανάγκη για τέτοια πλοία, αφού οι ενέργειες των Αθηναίων θα ήταν ορατές διά γυμνού οφθαλμού. Βορειότερα και μετά την καμπή της ακτής, ωστόσο (βλ. Χάρτη 11), το κάθε στρατόπεδο θα βρισκόταν εκτός του οπτικού πεδίου του άλλου. Και όχι μόνο αυτό: αφότου αυτό το μοτίβο ενεργειών είχε συνεχιστεί επί τέσσερις ημέρες, οι Αθηναίοι εξεπλάγησαν ακούγοντας ήχο από οπλές αλόγων. Ένας ντόπιος πολέμαρχος είχε κατέβει έφιππος από την ορεινή

ασφάλειά του για να προσφέρει συμβουλές και βοήθεια: δεν ήταν άλλος από τον Αλκιβιάδη, ο οποίος ερχόταν για μία ακόμη φορά στο προσκήνιο, προσφέροντας χερσαίες δυνάμεις με ηγέτες κοντινούς πολέμαρχους με τους οποίους είχε γίνει φίλος - σε αντάλλαγμα για τη συμμετοχή του στην αθηναϊκή διοίκηση. Προειδοποίησε τους Αθηναίους ότι είχαν εκτεθεί σε σοβαρότατο κίνδυνο, έτσι αποκομμένοι καθώς ήταν από προμήθειες, και τους συμβούλεψε σε κάθε περίπτωση να μετακινηθούν στη Σηστό, όπου υπήρχε πρόσβαση σε προμήθειες. Ο Αλκιβιάδης όμως δεν ήταν δυνατόν να είχε δει το στρατόπεδο απέναντι από τη Λάμψακο· θα μπορούσε, ωστόσο, να είχε δει ένα μακρύτερα στον βορρά, απέναντι από το Βυζάντιο.³⁶

Οι Αθηναίοι στρατηγοί τον έδιωξαν τονίζοντας ότι διοικούσαν οι ίδιοι τώρα και όχι αυτός. Αυτό ίσως να ήταν τρομερό σφάλμα - θα μπορούσαν σίγουρα να είχαν χρησιμοποιήσει την υποστήριξη χερσαίων δυνάμεων -, αλλά έπειτα από τη δίκη των στρατηγών των Αργινουσών είναι κατανοητό πως φοβούνται τι θα τους συνέβαινε αν επέτρεπαν στον Αλκιβιάδη να αποκτήσει πάλι την εύνοια του λαού δίχως να έχουν έγκριση από την Αθήνα και η εκστρατεία μετά πήγαινε στραβά (ενώ αν τα πράγματα πήγαιναν καλά, αυτός θα πιστωνόταν όλη τη δόξα). Κι έτσι ο Αλκιβιάδης ανέβηκε στο άλογο του και έφυγε, και αυτή ήταν η τελευταία φορά που είχε οποιαδήποτε σχέση με τη γενέθλια γη του.³⁷

Η αδυναμία της αποκαλούμενης «αθηναϊκής» θέσης πήγαζε όχι μόνο από την έλλειψη προμηθειών ή εγγύτητας σε μία πόλη ή ένα λιμάνι. Οι άνδρες δεν ήταν κατά καμία έννοια όλοι Αθηναίοι· πολλοί ήταν υποτελείς σύμμαχοι που δεν έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια για την αυτοκρατορία και γνώριζαν καλά πως ο άνδρας που βρισκόταν στην αντίπερα όχθη των στενών διέθετε μεγαλύτερο πορτοφόλι. Οι δούλοι που μόλις είχαν αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα και οι αριστοκράτες έβλεπαν ο ένας τον άλλον επιφυλακτικά. Οι δούλοι δεν απολάμβαναν και τόσο πολύ τη νεοαποκτηθείσα ιθαγένειά τους τόσο μακριά από την Αθήνα, σε πολύ αβέβαιες περιστάσεις και οι πλούσιοι έβρισκαν άβολο και αναξιοπρεπές να τριγυρνούν μέσα στους θάμνους ψάχνοντας για τροφή, η οποία, κι αν την έβρισκαν, ήταν απίθανο να είναι ιδιαίτερα νόστιμη. Πολλοί από τους καινούργιους τριηράρχους ήταν μάλλον άνδρες από την τάξη των ιππέων, οι οποίοι δεν είχαν καμία πείρα στον θαλάσσιο πόλεμο. Το πελοποννησιακό στρατόπεδο στη Λάμψακο είχε κι αυτό μικτό στρατό, φυσικά, αλλά κυβερνιόταν από το σιδερένιο χέρι ενός και μόνο αρχηγού. Στους Αιγός Ποταμούς η διοίκηση εναλλασσόταν μεταξύ έξι στρατηγών που είχαν υποστεί ψυχολογικό τραύμα από τη δίκη των Αργινουσών και δεν είχαν ιδέα πώς να χειριστούν την κατάσταση στα στενά, μία κατάσταση που δε θα έπρεπε ποτέ εξαρχής να επιτρέψουν να προκύψει. Δεν επρόκειτο για κατάσταση που ενέπνεε εμπιστοσύνη. Παρόλο που η πτώση του ηθικού των ανδρών ήταν κατανοητή, η αποτυχία των διοικητών να ενσταλάξουν πειθαρχία ήταν αδικαιολόγητη. Δεν είναι παράξενο που το φινάλε ενέπνευσε φήμες περί προδοσίας.

Κάθε μέρα, αφού είχαν ανεπιτυχώς προκαλέσει τον Λύσανδρο σε μάχη, οι Αθηναίοι κωπηλατούσαν μετά πάλι βόρεια προς τους Αιγός Ποταμούς και διασκορπίζονταν σε αναζήτηση τροφίμων, και κάθε μέρα έπρεπε να πηγαίνουν όλο και πιο μακριά για να τα βρουν. Κάθε μέρα τα κατασκοπευτικά πλοία του Λύσανδρου ανέφεραν στον Σπαρτιάτη διοικητή τι έκαναν οι Αθηναίοι. Την πέμπτη μέρα κάτι άλλαξε. Σύμφωνα με τον Αθηναίο Ξενοφώντα (ο οποίος, άλλωστε, ήταν σύγχρονος των γεγονότων), ο Λύσανδρος διέταξε τα κατασκοπευτικά πλοία του, όταν θα είχαν επιβεβαιώσει πως οι Αθηναίοι είχαν φύγει για να αναζητήσουν τρόφιμα και δεν πρόσεχαν ιδιαίτερα τη βάση τους ως συνήθως, να πλεύσουν πίσω στη Λάμψακο ολοταχώς και όταν θα βρίσκονταν στα μισά της διαδρομής, να κάνουν σινιάλο με μια ορειχάλκινη ασπίδα· τότε οι Πελοποννήσιοι θα κατευθύνονταν προς το στρατόπεδο στους Αιγός Ποταμούς για να πιάσουν τους Αθηναίους απροετοίμαστους.³⁸ Ο Διόδωρος Σικελιώτης προσθέτει μία κρίσιμη λεπτομέρεια, η οποία παραδόξως απουσιάζει από την εξιστόρηση του Ξενοφώντος: στη δική του εκδοχή, ο στρατηγός Φιλοκλής, του οποίου ήταν η σειρά να ασκήσει διοίκηση εκείνη τη μέρα, κουρασμένος από το αδιέξοδο και ανησυχώντας για την

έλλειψη τροφίμων στο στρατόπεδο, διέταξε τους άλλους τριηράρχους να επανδρώσουν τα πλοία τους και όρμησε μπροστά ο ίδιος με 30 τριήρεις - αλλά διαπίστωσε ότι οι τριηραρχοί δεν είχαν φροντίσει τα πλοία όπως είχαν διαταχθεί.³⁹

Είναι δύσκολο να φανταστούμε από πού θα μπορούσε ο Διόδωρος Σικελιώτης να έχει πάρει αυτή την ιστορία αν δεν ήταν αληθινή, αλλά είναι εξίσου δύσκολο να καταλάβουμε γιατί ο Φιλοκλής θα είχε προχωρήσει, αφήνοντας τα υπόλοιπα πλοία σε κατάσταση έλλειψης ετοιμότητας. Ίσως η παθιασμένη εξόρμηση του Φιλοκλή να μη συνέβη ποτέ. Είναι να τρελαίνεται κανείς έχοντας τόσο αντικρουόμενες και ελλιπείς εξιστορήσεις μιας τόσο σημαντικής μάχης. Το να παρασυρθεί ο Λύσανδρος να βγει από τη Λάμψακο με μία παραπλανητική υποχώρηση προς τη Σηστό μπορεί να είχε κάποιο νόημα αν ο αθηναϊκός στόλος ήταν ετοιμοπόλεμος, αλλά κάτι τέτοιο απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Όλες οι πηγές συμφωνούν ότι τα αθηναϊκά πλοία δεν ήταν πλήρως επανδρωμένα. Στην πραγματικότητα είχαν τραβηχτεί στην παραλία, σε μερικά μόνο οι δύο σειρές κουπιών ήταν επανδρωμένες, σε μερικά μόνο μία και σε κάποια καμία.⁴⁰ Οι άνδρες είχαν διασκορπιστεί, μερικοί έψαχναν ακόμη για τρόφιμα, κάποιοι έτρωγαν και κάποιοι μάλιστα κοιμούνταν. Ο Λύσανδρος αποβίβασε γρήγορα άνδρες για να καταλάβει το απόκρημνο ακρωτήριο. Στις πλώρες των πλοίων του είχε εγκαταστήσει σιδερένιες αρπάγες και με αυτές οι άνδρες του τράβηξαν τις αβοήθητες αθηναϊκές τριήρεις μέσα στη θάλασσα. Κάποιοι από τους τριηράρχους κατάφεραν να θέσουν σε κίνηση τα πλοία τους με επανδρωμένες μόνο μία ή δυο σειρές κουπιών, αλλά αυτοί δεν μπόρεσαν να τα βγάλουν πέρα με τους Πελοποννήσιους και σύντομα αιχμαλωτίστηκαν. Λίγο μετά οι άνδρες του Λυσάνδρου πήδηξαν από τα πλοία και ενώθηκαν με τους πεζοναύτες που είχαν βγει στην ξηρά, ορμώντας κατά του αθηναϊκού στρατοπέδου, σκοτώνοντας και αιχμαλωτίζοντας όσο περισσότερους εχθρούς μπορούσαν. Ελάχιστα μόνο πλοία διέφυγαν. Ο Κόνων, που υπήρξε ο πρώτος που είδε την επικείμενη επίθεση του Λυσάνδρου, φώναζε μάταια εντολές προς τους Αθηναίους να βάλουν σε τάξη το στρατόπεδό τους και μετά επάνδρωσε γρήγορα τη δική του μοίρα. Με την Πάραλο και άλλα οκτώ πλοία κατάφερε να ξεφύγει από τη συμπλοκή. Ενθουμούμενος τι είχε συμβεί στους νικητές των Αργινουσών, μπορούσε να φανταστεί την τύχη των ηττημένων των Αιγός Ποταμών, και φιλοξενούμενος από τον φίλο του Ευαγόρα, τον κυβερνήτη της Σαλαμίνας της Κύπρου, παρέμεινε μακριά από την Αθήνα μέχρι που κατήγαγε μια σημαντική νίκη για λογαριασμό της πόλης στην Κνίδα μία δεκαετία αργότερα, το 394 π.Χ.⁴¹

Οι Αθηναίοι αιχμάλωτοι αριθμούσαν μεταξύ 3.000 και 4.000, οι σύμμαχοι ήταν πολλοί περισσότεροι, αν αναλογιστεί κανείς το μέγεθος του στόλου: σχεδόν και τα 180 πλοία.⁴² Αν οι στρατιώτες ήθελαν να το σκάσουν στην ύπαιθρο, δεν άξιζε να τους ακολουθήσει κανείς. Αυτό που ήθελε ο Λύσανδρος ήταν πλοία, όχι άνδρες, και τα πλοία τα είχε. Μέσα σε δύο ώρες είχε κυριεύσει τον αθηναϊκό στόλο κι έτσι είχε κερδίσει τον πόλεμο για λογαριασμό της Σπάρτης - ή έτσι τουλάχιστον φαινόταν εκείνη την εποχή. Θα πέθαινε προτού καταστεί σαφές πως τα γεγονότα στους Αιγός Ποταμούς δεν ήταν τόσο αποφασιστικά όσο έδειχναν. Βεβαίως, η σπαρτιατική νίκη στη θάλασσα επέφερε, μέσα σε λίγους μήνες, την παράδοση των δύσμοιρων Αθηναίων, οι οποίοι είχαν χάσει το φοβερό αυτοκρατορικό ναυτικό τους. Παρ' όλα αυτά οι Αθηναίοι συνήλθαν από αυτό το πλήγμα με αξιοσημείωτη ταχύτητα και δεν πέρασε πολύς καιρός έως ότου κατάφεραν σκληρό χτύπημα στους Σπαρτιάτες στην ανατολή - ξανά στη θάλασσα.

Η τύχη των ηττημένων

Με την ενθουσιώδη παρότρυνση των συμμάχων, οι Σπαρτιάτες εκτέλεσαν όλους τους Αθηναίους αιχμαλώτους, πνίγοντας ή σφάζοντάς τους.⁴³ Στη συνέχεια ο Λύσανδρος οδήγησε σε λιμοκτονία τους Αθηναίους στην πόλη τους διογκώνοντας όσο περισσότερο μπορούσε τον πληθυσμό, παρέχοντας σε όλες τις αθηναϊκές φρουρές ασφαλή μετάβαση πίσω στην Αθήνα, με την υπεροπτική επίγνωση πως όσο περισσότερους ανθρώπους στρίμωχνε μέσα στην πόλη, τόσο συντομότερα αυτή θα παραδιδόταν.

Ήταν νύχτα όταν η Πάραλος κατέπλευσε στον Πειραιά με τα τρομερά νέα και η είδηση για τη συμφορά διαδόθηκε σύντομα και στην Αθήνα. Εκείνη τη νύχτα, λέει ο Ξενοφών, δεν κοιμήθηκε κανείς, καθώς θρηνούσαν για εκείνους που είχαν πεθάνει, αλλά ακόμη περισσότερο για όσα νόμιζαν ότι τους περίμεναν, εκτιμώντας ότι τώρα θα τύγχαναν της ίδιας μεταχείρισης που είχαν επιφυλάξει κι αυτοί σε πόλεις όπως η Μήλος και η Σκιώνη και σε πολλά άλλα κράτη. Σύντομα οι Σπαρτιάτες περικύκλωσαν την Αθήνα· ο Άγις κατέβηκε από τη Δεκέλεια, ο Πausανίας ανέβηκε από την Πελοπόννησο και ο Λύσανδρος αγκυροβόλησε στον Πειραιά με 150 πλοία. Στο μεταξύ, στο Αιγαίο όλοι οι σύμμαχοί τους, με εξαίρεση τη Σάμο, αυτομολούσαν μανιωδώς στον Λύσανδρο.⁴⁴ Ο αποφασισμένος Σπαρτιάτης ανέτρεψε επίσης υπάρχουσες κυβερνήσεις και εγκατέστησε στη θέση τους δεκαμελείς επιτροπές, τις αποκαλούμενες δεκαρχίες - δέκα άνδρες φιλικό στον ίδιο προσωπικά - για να κυβερνούν τις διάφορες πόλεις του ελληνικού κόσμου.⁴⁵

Οι Αθηναίοι έφραζαν τα περισσότερα λιμάνια τους και ετοιμάστηκαν για την πολιορκία που θα ερχόταν. Κάποιοι πιθανώς βρίσκονταν σε κατάσταση άρνησης, μη συνειδητοποιώντας πως δεν είχαν άλλα χαρτιά να παίξουν. Άλλοι που ήξεραν καλύτερα, ωστόσο, μπορεί να περίμεναν μέχρι να εμφανιστούν οι πρώτες ρωγμές ανάμεσα στις διάφορες παρατάξεις στη Σπάρτη, διότι η στάση του Πausανία έναντι της Αθήνας δεν ήταν η ίδια με εκείνη του συμβασιλέα του ή του Λύσανδρου και ένα ρήγμα ανάμεσά τους μπορεί να διευρυνόταν καθώς περνούσε ο καιρός. Επιπλέον, ο Δαρείος δεν ήταν και πολύ καλά και ο θάνατός του θα έθετε σχεδόν σίγουρα ένα τέλος στα παιχνίδια του Κύρου στη Μικρά Ασία. Αφού έστειλαν διάφορες προσφορές ειρήνης στους Σπαρτιάτες - πρώτα στον Άγι και μετά, όταν αυτός τις απέρριψε, στους εφόρους -, έριξαν στη φυλακή έναν από τους πολίτες τους, τον Αρχίστρατο, όταν πρότεινε να αποδεχτούν τους σπαρτιατικούς όρους, που περιελάμβαναν την καταστροφή μεγάλου μέρους των Μακρών Τειχών φαντάζονταν πραγματικά ότι θα μπορούσαν να τα κρατήσουν.⁴⁶ Καθώς όλο και περισσότεροι Αθηναίοι πέθαιναν από την πείνα και έπρεπε να ταφούν, εξακολουθούσαν να παραμένουν γαντζωμένοι στην ελπίδα μιας ειρήνης μετά από διαπραγματεύση. Ο Θηραμένης επιφορτίστηκε να πάει προσωπικά στον Λύσανδρο, αλλά ο Λύσανδρος, αφού τον κράτησε για τρεις μήνες, τον έστειλε πίσω στους εφόρους. Οι Σπαρτιάτες έμοιαζαν αποφασισμένοι να κρατήσουν τους Αθηναίους μετέωρους για όσο περισσότερο καιρό μπορούσαν ώστε να μεγιστοποιήσουν την απόγνωσή τους. Τελικά, συγκλήθηκε μία συνέλευση των συμμάχων στην Πελοπόννησο για να ακούσει τι είχε να πει η τελευταία αθηναϊκή αντιπροσωπεία. Οι Κορίνθιοι και οι Θηβαίοι υποστήριξαν πως η Αθήνα θα έπρεπε να καταστραφεί, απλά και ξεκάθαρα· ένας Θηβαίος μάλιστα, ο Ερίανθος, πρότεινε να μετατραπεί η πόλη σε βοσκοτόπι για πρόβατα.⁴⁷

Οι Σπαρτιάτες δε θα έκαναν κάτι τέτοιο. Προβάλλοντας κάθε είδους υψηλή ρητορική για τις υπηρεσίες που προσέφερε η Αθήνα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων και τα σχετικά, κατέληξαν σε όρους ειρήνης που ήταν εξαιρετικά ήπιοι, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν τίποτα να παζαρέψουν.⁴⁸

Η ευγένεια του πνεύματος πιθανώς δεν είχε σε τίποτα να κάνει με αυτό. Είναι πιθανότερο πως οι Σπαρτιάτες είχαν ως κίνητρο τον φόβο ενός κενού εξουσίας, το οποίο θα έσπενδαν να καλύψουν η Κόρινθος και η Θήβα. Άλλωστε, τόσο οι Κορίνθιοι όσο και οι Βοιωτοί δεν

ήταν καλοί πολίτες της Πελοποννησιακής Συμμαχίας έπειτα από τη Νικίειο Ειρήνη. Υπήρχε επίσης το ζήτημα του πλούτου που θα έρρεε στη Σπάρτη από μία κατεστραμμένη Αθήνα, κάτι που δεν αποτελούσε και μικρή αιτία ανησυχίας. Ήδη η λεία πολέμου από τη Λάμψακο και άλλες λεηλατημένες πόλεις αναστάτωνε τον παραδοσιακό σπαρτιατικό τρόπο ζωής.⁴⁹

Στο τέλος οι όροι της ειρήνης που υπαγορεύτηκαν από τη Σπάρτη ήταν οι εξής: τα τείχη του Πειραιά και τα Μακρά Τείχη θα έπρεπε να γκρεμιστούν. Οι Αθηναίοι θα κρατούσαν το έδαφος της Αττικής, αλλά θα έπρεπε να εγκαταλείψουν την αυτοκρατορία τους. Οι εξόριστοι θα έπρεπε να ανακληθούν. (Αυτοί, φυσικά, θα ήταν ως επί το πλείστον άνθρωποι με ολιγαρχικές συμπάθειες.) Με εξαίρεση 12 πλοία, όλα τα υπόλοιπα θα παραδίδονταν. Οι Αθηναίοι θα έπρεπε να έχουν τους «ίδιους φίλους και εχθρούς» με τη Σπάρτη, δηλαδή να ενταχθούν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία.⁵⁰ Δεν ψήφισαν όλοι οι Αθηναίοι υπέρ της αποδοχής της ειρήνης, αλλά μία ισχυρή πλειοψηφία είδε πως δε θα μπορούσαν ρεαλιστικά να αναμένουν καλύτερους όρους. Τα τείχη κατεδαφίστηκαν, λέει ο Ξενοφών, εν μέσω μεγάλου ενθουσιασμού και υπό τους ήχους νεαρών γυναικών που έπαιζαν τον αυλό.⁵¹

Αν αναλογιστεί κανείς τι είχαν κάνει οι Αθηναίοι στις πόλεις που είχαν καταλάβει κατά τη διάρκεια του πολέμου, θα μπορούσαν να θεωρήσουν τους εαυτούς τους τυχερούς που οι περιστάσεις συνωμότησαν ώστε να τους αποφέρουν μία τόσο ήπια μεταχείριση. Φυσικά, ο αφανισμός της Αθήνας θα ήταν από άποψη επιμελητείας φοβερό εγχείρημα. Θα υπήρχαν πολύ περισσότερα πτώματα για να ενταφιαστούν στην Αθήνα από ό,τι στους Αιγός Ποταμούς. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος πως οι Αθηναίοι είχαν λάβει αυτό που τους άξιζε, και όπως ισχυρίστηκε ο Ξενοφών, ήταν ακριβώς αυτό που ανέμεναν δεδομένης της διαγωγής τους απέναντι σε εκείνους που είχαν κατακτήσει στην πορεία του μακρού πολέμου. Γενικά, οι όροι ήταν αρκετά καλοί για τους Αθηναίους. Αν η ιστορία είχε καταλήξει διαφορετικά και οι Πελοποννήσιοι είχαν βρεθεί στην πλευρά των ηττημένων, δεν είναι καθόλου σαφές ποια θα ήταν η τύχη τους.

Οι Τριάκοντα Τύραννοι

Όταν γκρεμίστηκαν τα τείχη, ανέφερε ο Ξενοφών, οι άνθρωποι πίστευαν ότι γίνονταν μάρτυρες της αρχής της ελευθερίας της Ελλάδας.⁵² Σύντομα θα γινόταν φανερό ότι τίποτα δε θα μπορούσε να είναι μακρύτερα από την αλήθεια. Από τη μία οι μάχες συνεχίζονταν αιματηρές συγκρούσεις θα ξεσπούσαν σύντομα στην ίδια την Αθήνα, και πριν περάσει πολύς καιρός, ο πόλεμος θα κατέστρεφε πάλι τις ελληνικές πόλεις. Είναι μυστήριο γιατί ο Θουκυδίδης θεωρούσε ότι ο πόλεμος είχε λήξει όταν γκρεμίστηκαν τα τείχη και δεν έκρινε πως τα γεγονότα που ακολούθησαν αμέσως μετά αποτελούσαν μέρος του. Η κυρίευση όμως του λαμπρού αυτοκρατορικού στόλου, η λιμοκτονία της πόλης και η κατεδάφιση των Μακρών Τειχών προφανώς τύφλωσαν τους δύο ιστορικούς, εμποδίζοντάς τους να δώσουν μια εναλλακτική ερμηνεία. Οι Σπαρτιάτες, ωστόσο, δε θα χρησιμοποιούσαν την καινοφανή ισχύ τους με γενναιοψυχία και οι Αθηναίοι δεν επρόκειτο να παραμείνουν άπραγοι απέναντι στην άσχημη συμπεριφορά των Σπαρτιατών.

Ο Λύσανδρος έτρεφε ιδιαίτερη μνησικακία έναντι της Αθήνας και οι Αθηναίοι σύντομα θα βρίσκονταν κάτω από το πέλμα μιας ιδιαίτερα βάνουσης ολιγαρχίας. Οι φιλοσπαρτιατικές δεκαρχίες που ο Λύσανδρος εγκατέστησε σε όλο το Αιγαίο ήταν ιδανικές για μικρότερα κράτη, αλλά η διατήρηση της Αθήνας υπό έλεγχο απαιτούσε κάτι σε μεγαλύτερη κλίμακα. Τον Αύγουστο του 404 π.Χ. οι δημοκρατικά εκλεγμένοι στρατηγοί καθαιρέθηκαν και στη θέση τους συγκροτήθηκε μία προσωρινή επιτροπή πέντε «εφόρων», που θα χρησίμευε ως μεταβατική κυβέρνηση.⁵³ Η σπαρτιατική ορολογία φάνταζε δυσοίωνη και εξίσου ενοχλητικό ήταν το γεγονός ότι ένας από τους εφόρους ήταν ο Κριτίας, παλιός θαυμαστής του

σπαρτιατικού πολιτεύματος και φίλος του Αλκιβιάδη, ο οποίος είχε διωχθεί για ένα διάστημα από τη δημοκρατία, υποτίθεται για τις φιλοσπαρτιατικές του κλίσεις. Τον Σεπτέμβριο κατέφθασε ο Λύσανδρος και, ισχυριζόμενος ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν τηρήσει τους όρους της παράδοσης, προχώρησε στην επιβολή μιας επιτροπής τριάντα Αθηναίων, οι οποίοι ήταν υπέρ μιας ολιγαρχικής διακυβέρνησης. Θα υπήρχε επίσης μία Βουλή των Πεντακοσίων, αλλά θα χρησίμευε απλώς για να επικυρώνει τις αποφάσεις των Τριάκοντα. Η Δεκαρχία που ήταν υπεύθυνη για τον Πειραιά επιλέχθηκε επίσης από τους ολιγαρχικούς, όπως και οι Έντεκα που ήταν επιφορτισμένοι με τις εκτελέσεις.⁵⁴ Την τάξη θα τηρούσαν 300 μισθοφόροι που έφεραν μαστίγια.

Δεν εκπλήσσει το ότι οι Τριάκοντα έθεσαν αμέσως τέλος στα λαϊκά δικαστήρια. Αναμόρφωσαν επίσης τον λόφο της Πνύκας, τη βάση της πολιτικής ισχύος του «ναυτικού όχλου», κατά τέτοιον τρόπο ώστε το βήμα του αγορητή να μην κοιτάζει πλέον προς τη θάλασσα. Τώρα ήταν στραμμένο προς την ενδοχώρα - και χωρούσε λιγότερους ανθρωπούς.⁵⁵ Συνειδητοποιώντας ότι καθίσταντο αντιδημοφιλείς, οι ολιγαρχικοί σύντομα ζήτησαν σπαρτιατική φρουρά, προσφερόμενοι να πληρώσουν γι' αυτή οι ίδιοι.⁵⁶ Στο μεταξύ, με διαταγή του Λύσανδρου, έρχονταν μαζικά στην πόλη εξόριστοι από όλο το Αιγαίο. Καθώς αυτοί οι άνδρες απαιτούσαν την αποκατάσταση της δημοθείσας περιουσίας τους -ή μάλλον την αξία της σε ρευστό, εφόσον είχε από καιρό πουληθεί-, οι Τριάκοντα χρειάζονταν τώρα χρήματα για να αποζημιώσουν τους εξόριστους και για να πληρώσουν τη σπαρτιατική φρουρά. Στην αρχή είχαν χρησιμοποιήσει την εξουσία τους για να απαλλαγούν από τους εκβιαστές και τους πληροφοριοδότες, αλλά τώρα προχώρησαν στην εκτέλεση κι άλλων. Δεν ήταν όλα τα θύματα πολίτες που θα μπορούσαν πιθανώς να εκληφθούν ως πολιτικοί εχθροί· ένας μεγάλος αριθμός ήταν πλούσιοι μέτοικοι των οποίων τα χρήματα εποφθαλιμούσαν. Πριν περάσει πολύς καιρός είχαν σκοτώσει τουλάχιστον 1.500 άνδρες.⁵⁷

Ίσως ο λιγότερο ολιγαρχικός από τους Τριάκοντα να ήταν ο Θηραμένης. Αν και είχε τη συνήθεια να εμφανίζεται όταν υπήρχε ολιγαρχία, άρχισε να αισθάνεται και τύψεις εξαιτίας των πράξεών του, κάτι που ήταν αναμενόμενο. Είχε αναλάβει ηγετικό ρόλο στην ανατροπή των Τετρακοσίων, στους οποίους ανήκε. Τώρα ο Θηραμένης πρότεινε στον Κριτία πως θα ήταν καλή ιδέα να επεκτείνουν την κυβέρνηση ώστε να συμπεριλάβει έναν λογικό αριθμό άλλων πολιτών, καθώς ο πληθυσμός γινόταν επικίνδυνα ανήσυχος, και ο Κριτίας συμφώνησε να εντάξει 3.000 από εκείνους τους άνδρες που θεωρούσε κατάλληλους.⁵⁸ (Ανάμεσα τους ήταν και ο φιλόσοφος Σωκράτης.) Τόσο για τον Θηραμένη όσο και για τους Τριάκοντα, αυτό υπήρξε η αρχή του τέλους.

Όταν ο Θηραμένης διατύπωσε ένα εύγλωττο επιχείρημα κατά της ιδέας ότι υπήρχαν ακριβώς 3.000 καλοί άνδρες στην πόλη και η Βουλή φανερά συγκινήθηκε με τα λόγια του, ο Κριτίας έσβησε το όνομά του από τον κατάλογο των 3.000, στερώντας του έτσι το δικαίωμα της δίκης.⁵⁹ Καταδικασμένος σε θάνατο και αναγκασμένος να πει κώνειο, ο Θηραμένης πέθανε με στυλ και με κάποια ειρωνεία, κάνοντας πρόποση στην υγεία του Κριτία με τις τελευταίες σταγόνες.

Τώρα η Αθήνα είχε καταλήξει να θυμίζει τη Σπάρτη με τρόπο που οι περισσότεροι Αθηναίοι έβρισκαν ανατριχιαστικό. Οι Τριάκοντα - που έμειναν στην Ιστορία ως οι Τριάκοντα Τύραννοι- έμοιαζαν αντίστοιχοι της σπαρτιατικής γερουσίας, του Συμβουλίου των Πρεσβυτέρων (28 άνδρες, συν οι δύο βασιλιάδες)· οι 300 μισθοφόροι μαστιγοφόροι αντιστοιχούσαν στους 300 σωματοφύλακες του βασιλιά- και οι 3.000 άνδρες πολίτες ήταν περίπου ίσοι αριθμητικά με τους ομοίους που είχαν απομείνει από τους αρχικά 9.000 που λεγόταν ότι υπήρχαν στη Σπάρτη. Ποιος ήταν ο εμπνευστής αυτού του αλλόκοτου σχεδίου; Προφανώς ήταν ο μαθητής του Σωκράτη, ο Κριτίας. Όντας συγγενής του Πλάτωνα (ο οποίος επίσης δεν εμπιστευόταν τον δήμο), ήταν ουσιαστικά ένας ερασιτέχνης της διάνοησης και από καιρό γνωστός για τις φιλοσπαρτιατικές του απόψεις. Αυτό δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο στην

Αθήνα, όπου πολλοί από την ελίτ θαύμαζαν την τάξη που απέπνεε το σπαρτιατικό σύστημα και την πειθαρχία που επέβαλλε αυτό στους πολίτες της Σπάρτης, αλλά η λατρεία που είχε ο Κριτίας για τη Σπάρτη έφθανε μάλλον στα άκρα. Κάποια από τα γραπτά του σχετικά με τη Σπάρτη διασώζονται και περιλαμβάνουν επαίνους για τα κύπελλα κρασιού της Σπάρτης, για την επίπλωση των νοικοκυριών της και για τα χορευτικά της βήματα.⁶⁰

Όπως ήταν αναμενόμενο, η αντίσταση στην τυραννία σύντομα δυνάμωσε. Όταν οι Τριάκοντα απαγόρευσαν σε εκείνους που δεν ήταν στον κατάλογο των Τριών Χιλιάδων να μπαίνουν στην Αθήνα και δήμευσαν πολλά από τα αγροκτήματά τους, δημιούργησαν ένα επικίνδυνο σώμα πικραμένων εξόριστων. Αν και η Σπάρτη είχε απαγορεύσει σε γειτονικά κράτη να δέχονται πρόσφυγες από την Αθήνα, η αιματηρή διαγωγή της ολιγαρχίας εκεί είχε προκαλέσει συμπάθεια για το κράτος που δεινοπαθούσε και ούτε τα Μέγαρα ούτε η Κόρινθος είχαν διάθεση να διώξουν τους Αθηναίους που διέφευγαν από το βάνουσο καθεστώς που είχε τη σπαρτιατική υποστήριξη. Οι πρόσφυγες έτυχαν ιδιαίτερα θερμής υποδοχής από τους Θηβαίους, των οποίων η πολιτική κατευθυνόταν εκείνη την εποχή από τον αντισπαρτιάτη Ισμηνία: κάτω από την ηγεσία του Ισμηνία, οι Θηβαίοι ψήφισαν να επιβάλλεται χρηματική ποινή σε όποιον δεν έδινε βοήθεια σε έναν εξόριστο, το πρόστιμο ανερχόταν στο σημαντικό ποσό του ενός ταλάντου. Ψήφισαν επίσης να μην καταγγέλλει κανείς οποιονδήποτε έπαιρνε τα όπλα εναντίον των Τριάκοντα.⁶¹ Στη Θήβα οι Αθηναίοι εξόριστοι οργάνωσαν την εκστρατεία τους για να πάρουν πίσω την πόλη τους. Ήταν άλλο πράγμα να εξορκίζουν τους Σπαρτιάτες να καταστρέψουν συθέμελα την Αθήνα και άλλο να τους βλέπουν ουσιαστικά να την προσαρτούν. Κάτω από την ηγεσία του αφοσιωμένου δημοκρατικού Θρασύβουλου, περίπου 70 άνδρες συγκεντρώθηκαν στο φρούριο της Φυλής, στα σύνορα της Αττικής με τη Βοιωτία. Από αυτό, μία ηλιόλουστη μέρα, οι δημοκρατικοί που νοσταλγούσαν την πατρίδα τους μπορούσαν ακόμη και να διακρίνουν αμυδρά τον Παρθενώνα. Σύντομα ο αριθμός τους αυξήθηκε στους 700 και είχαν καλές πανοπλίες. Εν μέρει αυτό οφειλόταν στην υποστήριξη του μέτοικου ρήτορα Λυσία, του οποίου η οικογένεια είχε έρθει στην Αθήνα από τις Συρακούσες και ο ίδιος είχε πλουτίσει χάρη σε ένα εργαστήριο κατασκευής όπλων. Με κίνητρο την αφοσίωσή του στη δημοκρατία και την πικρία του για την εκτέλεση του αδελφού του Πολέμαρχου από τους Τριάκοντα (για να μην αναφέρουμε τη δική του παρά τριχά διαφυγή από τον θάνατο στα χέρια των ολιγαρχικών), ο Λυσίας φαίνεται ότι παρέσχε εκατοντάδες μισθοφόρους και ασπίδες για το εγχείρημα.⁶² Στην πρώτη τους αναμέτρηση με τις δυνάμεις των Τριάκοντα, ο Θρασύβουλος και οι άνδρες του αναδείχτηκαν νικητές. Φοβούμενοι για την ασφάλειά τους παρότι είχαν την ακριβή σπαρτιατική φρουρά να τους προστατεύει (πιθανώς αποτελείτο από νεοδαμώδεις, αλλά έστω κι έτσι δεν ήταν φθηνή), οι Τριάκοντα εγκατέστησαν μία δεύτερη βάση ισχύος στην Ελευσίνα και δεν τους απέτρεψε καθόλου το γεγονός ότι αυτό το σχέδιο απαιτήσε τη δολοφονία πολλών από τους κατοίκους της.⁶³ Στο μεταξύ ο Θρασύβουλος προέλασε προς τον Πειραιά και κατέλαβε τον λόφο της Μουνυχίας που δέσποζε του λιμανιού. Μαζί του ήταν άλλος ένας αφοσιωμένος δημοκρατικός ηγέτης, ο παλιός φίλος μας Άνυτος, που είχε κινήσει υποψίες ότι δωροδόκησε ενόρκους.

Επιτιθέμενες σε ανηφορικό έδαφος προς την κορυφή του λόφου, οι δυνάμεις των Τριάκοντα είχαν σοβαρό μειονέκτημα και ανάμεσα σε εκείνους που σκοτώθηκαν ήταν και ο ίδιος ο Κριτίας.⁶⁴ Ενώ τα πτώματα επιστρέφονταν λόγω μιας ανακωχής, ο Κλεόκριτος, ο κήρυκας εκείνων που είχαν μνηθεί στα Ελευσίνια Μυστήρια, ο οποίος είχε ιδιαίτερα ωραία φωνή, φώναζε να κάνουν όλοι ησυχία και εξόρκισε εκείνους που είχαν υποστηρίξει τους Τριάκοντα να αποσύρουν την αφοσίωσή τους σε αυτούς και στην πραγματικότητα οι Τριάκοντα, που ένιωθαν ούτως ή άλλως το ηθικό τους πεσμένο εξαιτίας της πρόσφατης ήττας τους, καθαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν από μία επιτροπή των Δέκα, ένας από κάθε φυλή.⁶⁵ Τα υπολείμματα των Τριάκοντα αποσύρθηκαν στην Ελευσίνα, αλλά καθώς η σύγκρουση συνεχίστηκε, ενώθηκαν με τους 3.000 στέλλοντας μήνυμα στη Σπάρτη για βοήθεια.⁶⁶

Η δυναμική της ισχύος στη Σπάρτη και στην Πελοποννησιακή Συμμαχία αυτή τη στιγμή ήταν πολύ προβληματική. Ο Λύσανδρος, φυσικά, ανταποκρίθηκε αμέσως μετά χαράς στο αίτημα και έστειλε τον αδελφό του Λίβυ με τον στόλο να αποκλείσει τον Πειραιά για λογαριασμό των ολιγαρχικών στο μεταξύ ο ίδιος θα διοικούσε μία χερσαία δύναμη. Ο Πausanias, ωστόσο, έχοντας κερδίσει την υποστήριξη των τριών από τους πέντε εφόρους, αποφάσισε να διοικήσει το εκστρατευτικό σώμα. Είχε βαρεθεί να επισκιάζεται από τον Λύσανδρο και φοβόταν επίσης μήπως ο Σπαρτιάτης επιθυμούσε να κάνει την Αθήνα προσωπικό του φέουδο.⁶⁷ Κάλεσε τους συμμάχους να βαδίσουν μαζί του, αλλά οι Κορίνθιοι και οι Βοιωτοί αρνήθηκαν, σημάδι των περαιτέρω εξελίξεων που θα έρχονταν, υποστηρίζοντας πως οι Αθηναίοι δεν είχαν κάνει τίποτα που να παραβίαζε την ειρήνη. Η πραγματική έγνοια τους, είπε ο Ξενοφών, ήταν ότι η Σπάρτη σχεδίαζε να καταλάβει την Αθήνα και να την εντάξει στη δική της επικράτεια.⁶⁸ Ήταν φανερό πως οι Κορίνθιοι και οι Βοιωτοί ήταν βαθιά δυσαρεστημένοι με τους Σπαρτιάτες, όπως είχε γίνει και μετά τη Νικίειο Ειρήνη - όπως δεν είχαν πάψει ποτέ να είναι, μάλιστα, και όπως θα συνέχιζαν.

Αν και ο Πausanias στην αρχή πολέμησε τους δημοκρατικούς όπως αναμενόταν, σκοτώνοντας αρκετούς άνδρες και χάνοντας μερικούς δικούς του στην πορεία, όταν άρχισε να συνειδητοποιεί ότι η αγριότητα των δημοκρατικών και η έλλειψη ενθουσιασμού των δικών του συμμάχων δεν προμήνυε καλά πράγματα για επιτυχή έκβαση, άλλαξε ρότα και έστρεψε την ενεργητικότητά του προς την επίτευξη μιας συμφιλίωσης ανάμεσα στις δύο παρατάξεις. Τότε κάθε πλευρά κατέθεσε τα όπλα της και κηρύχθηκε γενική αμνηστία. Συμφωνήθηκε πως όλες οι δημευθείσες περιουσίες θα επιστρέφονταν. Κανείς δε θα διωκόταν για εγκλήματα που διαπράχθηκαν πριν από το 403 π.Χ., με εξαίρεση τις ειδικές πράξεις όπως ο φόνος. Εκείνοι που κατείχαν υψηλά αξιώματα υπό τους Τριάκοντα θα έπρεπε να διερευνηθούν για τη διαγωγή που είχαν επιδείξει σε αυτό το διάστημα. Όποιος επιθυμούσε μπορούσε να φύγει από την Αθήνα και να ενταχθεί στους ολιγαρχικούς που βρίσκονταν ήδη στην Ελευσίνα, αρκεί να έφευγε γρήγορα. Τον Σεπτέμβριο του 403 π.Χ. ο Θρασύβουλος οδήγησε τους άνδρες του στην Ακρόπολη δίχως να συναντήσει αντίσταση, όπου θυσίασαν στην Αθηνά ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη σωτηρία της πόλης και τη δική τους ασφαλή επιστροφή.⁶⁹ Και ο Κριτίας; Κειτόταν θαμμένος σε έναν τάφο στον οποίο απεικονίζονταν η προσωποποίηση της Ολιγαρχίας να βάζει φωτιά στη Δημοκρατία. Πάνω του είχε χαραχτεί η φράση: «Αυτά είναι ένα μνημείο στους καλούς άνδρες, οι οποίοι για ένα σύντομο διάστημα περιόρισαν την ύβρη και την αναθεματισμένη δημοκρατία των Αθηναίων».⁷⁰

Αυτό το αιματηρό επεισόδιο της ελληνικής Ιστορίας χρησίμευσε ως ένας εμβολιασμός κατά μελλοντικών διαφωνιών και η Αθήνα παρέμεινε γενικά απαλλαγμένη από εμφύλιο πόλεμο κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν - δεκαετίες κατά τη διάρκεια των οποίων υπήρξαν αρκετές εμφύλιες ταραχές σε άλλες πόλεις. Οι ρωγμές θα εμφανίζονταν περισσότερο εντός της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και εντός της ίδιας της Σπάρτης, καθώς οι διαφωνίες εξακολούθησαν να επιμένουν σχετικά με το πώς θα έπρεπε να μεταχειριστούν την Αθήνα - και ανάμεσα στον Λύσανδρο, που περίμενε έτοιμος να επιστρέψει στην εξουσία, και στα μέλη της βασιλικής οικογένειας.

Η Αθήνα μετά τους Τριάκοντα

Τα χρόνια των μαχών είχαν στοιχίσει τρομερά σε ανθρώπινες ζωές, σε ηθικό και υλικά αγαθά. Δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι είχαν πεθάνει σε όλο τον ελληνικό κόσμο, σίγουρα πάνω από 100.000. Στην Αθήνα με τη μεγάλη επένδυση στον ναυτικό πόλεμο, οι απώλειες υπήρξαν ιδιαίτερα υψηλές και φυσικά πολλοί είχαν πεθάνει από τον λοιμό. Φαίνεται πιθανό ότι ο αριθμός των μάχιμων ανδρών στην πόλη βρισκόταν σε ένα ανησυχητικά χαμηλό ποσοστό,

40% αυτού που ήταν όταν ξεκίνησε ο πόλεμος.⁷¹ Πολλοί άνδρες είχαν δολοφονηθεί από τους Τριάκοντα και αμέτρητοι μέτοικοι είχαν πεθάνει πολεμώντας, και ο υποσιτισμός μπορεί να επηρέασε τη γονιμότητα των γυναικών της πόλης.⁷² Ήδη στο ξέσπασμα του Ιωνικού πολέμου, η Λυσιστράτη του Αριστοφάνη είχε παραπονεθεί για την έλλειψη συζύγων η κατάσταση είχε εξελιχθεί πολύ πιο άσχημα στα χρόνια που ακολούθησαν.

Έπειτα από την απέλαση των Τριάκοντα, η Αθήνα ήταν αισθητά φτωχότερη λόγω της απουσίας του αυτοκρατορικού φόρου υποτέλειας - ο οποίος ποίκιλε ανάλογα με τις περιστάσεις, αλλά ανερχόταν πιθανώς γύρω στα 1.000 τάλαντα τον χρόνο κατά μέσο όρο. Τα έργα κατασκευής δημόσιων κτιρίων και οι μισθοί που τα συνόδευαν διακόπηκαν. Οι αμυντικές οχυρώσεις της πόλης παραμελήθηκαν. Είχαν χαθεί πλέον όλες οι δουλειές που συνδέονταν με τον στόλο: η μεταφορά ξυλείας από τις μακρινές πηγές στον βορρά, η κατασκευή και η συντήρηση των πλοίων, η εργασία στα ναυπηγεία και βεβαίως ο μισθός των κωπηλατών. Οι αυτοκρατορικοί υπήκοοι δεν πλημμύριζαν πλέον την πόλη με τις δουλειές τους όπως κατά το παρελθόν, όταν εμφανίζονταν ενώπιον των αθηναϊκών δικαστηρίων για να υποστηρίξουν τις υποθέσεις τους και ξόδευαν χρήματα σε φαγητό, στέγη, μεταφορά και συχνά γυναικεία συντροφιά. (Η πορνεία, θα πρέπει να θυμόμαστε, ήταν μία προσοδοφόρα επιχείρηση όχι μόνο για όσες την ασκούσαν και για τους ιδιοκτήτες τους, εφόσον πολλές από αυτές ήταν δούλες, αλλά και για το κράτος, αφού φορολογείτο.) Οι γηγενείς Αθηναίοι υπέφεραν από την απώλεια της υπερπόντιας περιουσίας τους.⁷³

Αν και η Αθήνα ήταν ιδιαίτερα γνωστή για το εμπόριό της, οι περισσότεροι Αθηναίοι ήταν ιδιοκτήτες γης και αντλούσαν το εισόδημά τους, μικρό ή μεγάλο, από αυτή. Αυτό ίσχυε τόσο μετά τους Αιγός Ποταμούς όσο και πριν. Η γεωργία είχε ζημιωθεί σοβαρά κατά τις δεκαετίες των μαχών, πρώτα από την πελοποννησιακή δήμευση κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο και στη συνέχεια ξανά μετά την οχύρωση της Δεκέλειας και την αυτομόληση περίπου 20.000 δούλων. (Μπορεί, ωστόσο, οι Σπαρτιάτες που οχυρώθηκαν στη Δεκέλεια να καλλιέργησαν ένα μέρος της γης για δικό τους όφελος.) Ένας δούλος κόστιζε περίπου 150 δραχμές για να αντικατασταθεί. Ζώα είχαν σφαγιαστεί και η αγορά νέων θα ήταν δαπανηρή. Τα κτήνη που είχαν σταλεί στην Εύβοια για ασφαλή φύλαξη χάθηκαν μαζί με την ευβοϊκή εξέγερση κατά της αυτοκρατορίας το 411 π.Χ. Η καταστροφή των ελαιόδεντρων ήταν κάπως λιγότερο σοβαρή· τα δέντρα αυτά αναγεννιούνται αρκετά γρήγορα.⁷⁴ Τα αμπέλια όμως, τα οποία είναι μάλλον μικρά φυτά, είναι άλλο ζήτημα: ένα καλό ποδοπάτημα τα καταστρέφει, και αυτό ακριβώς τους συνέβη.

Στα θετικά, η διαθεσιμότητα όλων των δήμων της Αττικής έπειτα από τη σπαρτιατική αποχώρηση ήταν μια καλοδεχούμενη ανακούφιση, αν και μερικοί Αθηναίοι που είχαν συνηθίσει στη ζωή της πόλης και είχαν αποκτήσει δεξιότητες τεχνιτών επέλεξαν να παραμείνουν σε αυτή. Η ζημιά που είχε γίνει στη γεωργία από τη δήμευση της γης δεν ήταν μόνιμη. Επιπλέον, επειδή η ελάττωση του πληθυσμού σήμαινε πως υπήρχαν λιγότερα στόματα για να τραφούν, η απουσία του φόρου υποτέλειας δεν κατέστησε αδύνατη την καταβολή μισθού στους ενόρκους. Μάλιστα, έπειτα από μια εισροή περσικών χρημάτων το 394/93 π.Χ., θεσπίστηκε σύντομα η πληρωμή για την παρουσία στην Εκκλησία του Δήμου, πιθανώς για να διευκολύνει την παρουσία των φτωχών, και κατόπιν αυξήθηκε. Επιπλέον, η Αθήνα παρέμεινε ένα αξιοσημείωτα σταθερό κράτος σε ολόκληρο τον 4ο αιώνα π.Χ., σε μια εποχή που άλλες πόλεις βίωναν μεγάλες διαμάχες μεταξύ των πολιτών. Αυτό μπορεί εν μέρει να οφειλόταν στο ότι το πραξικόπημα των Τετρακοσίων και η τυραννία των Τριάκοντα είχαν φανερώσει στους Αθηναίους τα δεινά της εμφύλιας διαμάχης· ίσως επίσης είχε σε κάτι να κάνει με τον μεγάλο αριθμό απωλειών μεταξύ των πιο φτωχών κωπηλατών στον πόλεμο: η διαμάχη έτεινε να είναι πιο συνήθης στις πόλεις με τον μεγαλύτερο αριθμό φτωχών. Στις πόλεις που κάποτε ανήκαν στην Αθηναϊκή Αυτοκρατορία, ωστόσο, τα βάσανα συνεχίστηκαν, καθώς ο πληθυσμός βρέθηκε κάτω από το πέλμα των φρουρών που είχε επιβάλει ο Λύσανδρος,

οι οποίες είχαν τοποθετηθεί για να συντηρούν τις ολιγαρχίες που είχαν αντικαταστήσει τις δημοκρατίες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πλούταρχος Λύσανδρος 5.3-4.
2. Διόδωρος Σικελιώτης 13.76.2.
3. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.5-6.
4. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.6-12.
5. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.14-15.
6. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.19-22.
7. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.24.
8. Αριστοφάνης Βάτραχοι στ. 720 με σχόλιο.
9. Ξενοφών Ελληνικά 1.6.24' Αριστοφάνης βάτραχοί στ. 693-4 με σχόλια.
10. Οι δούλοι και οι απελευθερωμένοι δούλοι πολεμούσαν και από τις δύο πλευρές επί αρκετό καιρό - αναλογιστείτε όλους εκείνους τους ειλωτες και τους νεοδαμάδεις-, αλλά αυτή ήταν η πρώτη μαζική χρήση δουλών από αθηναϊκής πλευράς. Βλ. P. Hunt, *Slaves, Warfare, and Ideology in the Greek Historians* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1998). Για την προσκόλληση των Αθηναίων στην ιδέα πως είχαν κυριολεκτικά ξεφυτρώσει από το χώμα, βλ. V. Rosivach, «Autochthony and the Athenians», *Classical Quarterly* γενικά 37 (1987), σ. 294-306.
11. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.6.32.
12. Διόδωρος Σικελιώτης 13.99.4-6.
13. Διόδωρος Σικελιώτης 13.100.1
14. Διόδωρος Σικελιώτης 13.100.2.
15. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.7.1-2.
16. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.7.3-6.
17. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.7.8-10. Μπορεί αυτός ο Καλλίξενος να ήταν όργανο των ολιγαρχικών και /ή των Σπαρτιατών, που δεν επιθυμούσαν να υπερισχύσει η δημοκρατία και επεδίωξαν να εξαλείψουν μεμιάς έξι από τους πιο ταλαντούχους στρατηγούς της.
18. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.7.12· 20-2.
19. Ξενοφών *Ελληνικά* 1.7.34.
20. Για τη ναυμαχία και τη δίκη των στρατηγών που ακολούθησε, βλ. A. Andrewes, «The Arginousai Trial», *Phoenix* 28 (1974), ο. 112- 22, και D. Hamel, *The Battle of Arginusae: Victory at Sea and Its Tragic Aftermath in the Final Years of the Peloponnesian War* (Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2015). Δεν είναι σαφές πώς παρακάμφθηκαν οι ενστάσεις του Σωκράτη - περιμένοντας μέχρι την επόμενη μέρα ή απλώς αγνοώντας τις.
21. Βλέπε τον κατάλογο στο D. Hamel, *Athenian Generals: Military Authority in the Classical Period*. *Mnemosyne Supplementum* 182 (Λάι- ντεν: Brill, 1998). Ο Χάμελ συνοψολογίζει τον Αρίσταρχο ως στρατηγό που εκτελέστηκε κάποια στιγμή στα χρόνια πριν από τις Αργινούσες (Λυκούργος 1.115), αλλά αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια εμφύλιας διαμάχης, όχι εξαιτίας ήττας.
22. Όμηρος *Ιλιάδα* Ραψωδία Ω 471-620.
23. Όμηρος *Οδύσσεια* λ.71-78' 12.10-14.
24. Θουκυδίδης 4.44.5-6' Πλούταρχος *Νικίας* 6.5-6.
25. Για μία έκθεση των θρησκευτικών απόψεων της δίκης των Αργινουσών, βλ. A. Rubel, *Fear and Loathing in Ancient Athens: Religion and Politics during the Peloponnesian War*, μετάφρ. M. Vickers και A. Piftor (Ντάρχαμ: Acumen, 2000, 2014), σ. 131-45.
26. Ξενοφών Ελληνικά 1.7.35.
27. Ο Ψευδό-Αριστοτέλης στο έργο του Αθηναίων Πολιτεία 34.1 αποδίδει την απόρριψη της σπαρτιατικής πρότασης ειρήνης από τους Αθηναίους στη δημαγωγία του Κλεοφώντα, όταν εμφανίστηκε μεθυσμένος ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου, αλλά κανένας άνδρας δε θα μπορούσε να έχει τόσο επιρροή.
28. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.7· Διόδωρος Σικελιώτης 13.100.8' Πλούταρχος Λύσανδρος 7.2.
29. Διόδωρος Σικελιώτης 13.104.5-6· Πλούταρχος Λύσανδρος 8.
30. Ο Πλούταρχος λέει τους αντίχειρες στο *Λύσανδρος* 9.5· αυτό είναι πιθανότερο από τον ισχυρισμό του Ξενοφώντα ότι αποκόπτονταν τα χέρια (Ελληνικά 2.1.32). Ο Ξενοφών αναφέρει το πέταγμα των πληρωμάτων στη θάλασσα (Ελληνικά 2.1.32).
31. Διόδωρος Σικελιώτης 13.104.7.
32. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.15.

33. Διόδωρος Σικελιώτης 13.104.8· Πλούταρχος Λύσανδρος 9.2-3.
34. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.18-19. Πλούταρχος Λύσανδρος 9.4.
35. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.20-21· Διόδωρος Σικελιώτης 13.105.2' Πλούταρχος Λύσανδρος 9.5.
36. J.R. Hale, *Lords of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy* (Νέα Υόρκη: Viking, 2009), σ. 356-9' Διόδωρος Σικελιώτης 13.105.3· Πλούταρχος Αλκιβιάδης 36.5· Πλούταρχος Λύσανδρος 10.4-5.
37. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.25-6' Διόδωρος Σικελιώτης 13.105.4.
38. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.24,27, ακολουθούμενο από το Πλούταρχος Λύσανδρος 11.1-2.
39. Διόδωρος Σικελιώτης 13.106.1-2. Οι αντιφάσεις είναι πολύ προβληματικές. Ο J.F. Lazenby, *The Peloponnesian War: A Military Study* (Λονδίνο: Routledge, 2004), σ. 242, τονίζει την εξαιρετική δυσκολία να βγάλει νόημα κανείς από την εξιστόρηση του Διόδωρου Σικελιώτη· την ιστορία του Διόδωρου Σικελιώτη αποδέχεται ο C. Ehrhardt, «Xenophon and Diodorus on Aegospotami», *Phoenix* 24 (1970), σ. 225-28 και ο D. Kagan, *The Fall of the Athenian Empire* (Ιθακα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press, 1987), σ. 391-3. Αναπόφευκτα, υπήρχαν απόψεις εκείνη την εποχή ότι μόνο η προδοσία μπορούσε να εξηγήσει την πανωλεθρία, και τη θεωρία της προδοσίας υπερασπίζεται ο G. Wylie, «What Really Happened at Aegospotami?», *L'Antiquite Classique* 55 (1986), σ. 125-41.
40. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.28, Διόδωρος Σικελιώτης 13.106.3.
41. Διόδωρος Σικελιώτης 13.106.4-6· Πλούταρχος Λύσανδρος 11.5-6.
42. Ο αριθμός των 3.000 προέρχεται από τον Πλούταρχο (Αλκιβιάδης 37.3)· ο Πausanias ο γεωγράφος λέει 4.000 (9.32.9).
43. Ξενοφών Ελληνικά 2.1.31-2.
44. Ξενοφών Ελληνικά 2.2.3-9.
45. Πλούταρχος Λύσανδρος 13.3-4.
46. Ξενοφών Ελληνικά 2.2.15.
47. Πλούταρχος Λύσανδρος 15.2.
48. Ξενοφών Ελληνικά 2.2.20.
49. Βλ. A. Powell, «Why Did Sparta not Destroy Athens in 404, or in 403 BC?» στο βιβλίο των Hodkinson, S. και A. Powell, επιμ., *Sparta & War* (Σουόνσι: University Press of Wales, 2006), ο. 287-303.
50. Ξενοφών Ελληνικά 2.2.20.
51. Ξενοφών Ελληνικά 2.20.23.
52. Ξενοφών Ελληνικά 2.20.23.
53. Δεν είναι ξεκάθαρο τίνος ιδέα ήταν αυτή και ποιος επέλεξε τους άνδρες· ο Λυσίας λέει πως ήταν οι εταιρείες (Λυσίας 12.43), αλλά μπορεί να ήταν και η ίδια η συνέλευση. Οι κύριες σωζόμενες πηγές για τη διακυβέρνηση και την πτώση των Τριάκοντα είναι ο Λυσίας 12.69-78' Ξενοφών Ελληνικά 2.3.2-4.43' Ψευδο-Αριστοτέλης/*Αθηναίων Πολιτεία* 34.2-39.6' και Πλούταρχος Λύσανδρος 15. Υπάρχουν κάποιες αντιφάσεις στις πηγές· αυτή είναι η καλύτερη δική μου ανασύνθεση των γεγονότων. Μεταξύ των σύγχρονων ιστορικών, βλέπε επιπρόσθετα P. Krentz, *The Thirty at Athens* (Ιθακα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press, 1982) και R. Stern, «The Thirty at Athens in the Summer of 404», *Phoenix* 57 (2003), σ. 18-34, με βιβλιογραφία.
54. Ψευδο-Αριστοτέλης Αθηναίων Πολιτεία 35.1.
55. Πλούταρχος Θεμιστοκλής 19.4.
56. Ξενοφών Ελληνικά 2.3.13-14.
57. Ψευδο-Αριστοτέλης Αθηναίων Πολιτεία 35.3-4.
58. Ξενοφών Ελληνικά 2.3.16-18.
59. Ξενοφών Ελληνικά 2.3.51.
60. Για τον Κριτία και τη Σπάρτη, βλ. Krentz, *The Thirty at Athens*, σ. 45.
61. Διόδωρος Σικελιώτης 14.6.1-3· Πλούταρχος Λύσανδρος 27.2-4' Πλούταρχος Πελοπίδας 6.4.
62. Για τον ρόλο του Λυσία στη βοήθεια προς τους δημοκρατικούς, βλ. Krentz, *The Thirty at Athens*, σ. 73, σημ. 11.
63. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.8.
64. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.19.
65. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.20-3' Ψευδο-Αριστοτέλης Αθηναίων Πολιτεία 38.1· Διόδωρος Σικελιώτης 14.33.5.
66. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.28.
67. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.29' Πλούταρχος Λύσανδρος 21.3.
68. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.30.
69. Ξενοφών Ελληνικά 2.4.39.
70. Σχολιαστής του Αισχίνη 1.39. Αυτό δεν ήταν καθόλου το ευτυχές τέλος που φαίνεται. Το 401 π.Χ., με πρόσχημα ότι κάποιοι ολιγαρχικοί στην Ελευσίνα προσλάμβαναν μισθοφόρους με σχέδιο να

ανακαταλάβουν την Αθήνα, οι δημοκρατικοί επιτέθηκαν κατά της ολιγαρχικής κοινότητας εκεί και επανένωσαν την Ελευσίνα με την Αθήνα, χωρίς να αποφευχθεί η αιματοχυσία.

71.0 Victor Hanson έχει εκτιμήσει ότι ένας πρόσφατος παραλληλισμός θα ήταν αν οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν περίπου 44 εκατομμύρια νεκρούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: War Like No Other: How the Athenians and Spartans Fought the Peloponnesian War (Νέα Υόρκη: Random House, 2005), σ. 296.

72. Για τη μείωση του αθηναϊκού πληθυσμού κατά τη διάρκεια του πολέμου, βλ. B. Strauss, Athens after the Peloponnesian War: Class, Faction, and Policy 403-386 BC (Ιθακα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press, 1986), σ. 71, 81, συν προσάρτημα, σ. 179-82.

73. Ο Barry Strauss δίνει μια λεπτομερή εικόνα της Αθήνας αυτή την εποχή στο βιβλίο του Athens after the Peloponnesian War, σ. 42-86.

74. V.D. Hanson, Warfare and Agriculture in Classical Greece (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1998), σ. 159-71.